

## فلک نامه

کتابشناسی لاهیجی گیلانی<sup>(۱)</sup>

حسین متقی

حکیم الملک، نظام الدین احمد بن صدرالدین علی بن حسن بن ملک لاهیجی گیلانی مریدانی مشهور به «فلک»، دانشمند ادیب، طبیب، متکلم، منجم، محدث، فقیه، عارف و فیلسوف برجسته ایرانی - شیعی است؛ و آثار علمی وی، نشان می دهد که گیلانی، در بیش تر علوم و فنون، خصوصاً دانش پزشکی، دست داشته است؛ با این حال جزئیات زندگی فردی و علمی این دانشمند سترگ، به رغم داشتن جایگاه و موقعیت های برجسته علمی و سیاسی در دربار قطب شاهیان هند، متأسفانه در کتب تراجم و نیز آثار علمی<sup>(۲)</sup> فراوان وی، در حوزه های پژوهشی و تحلیلی، کاملاً مورد

---

۱. برای شرح احوال و آثار وی بنگرید به: طبقات اعلام الشيعة (قرن ۱۱ هـ)، صص ۲۱، ۴۱۳؛ موسوعة مؤلفی الإمامیة، ۲۹۶/۴ - ۳۰۷؛ دانشنامه ادب فارسی، ۲۵۵۶/۳/۴ - ۲۵۵۷؛ أعيان الشيعة، ۴۶۰/۲ و ۱۸۳/۸؛ مرآت الکتب (قم، ۱۴۱۴ق)، ۲۹۷/۱ - ۲۹۸؛ مستدرک الوسایل، ۵۱۴/۳؛ معجم التاريخ التراث الإسلامی فی مکتبات العالم، ۳۹۳/۱ - ۳۹۵؛ فهرست مشروح کتابخانه آصفیه، ۴۷۲/۲ - ۴۷۹؛ الآثار الخطیة فی المکتبة القادریة فی جامع الشیخ عبدالقادر الکیلانی، ۴۳/۵ - ۶۹.

۲. درباره آثار علمی «نظام الدین احمد گیلانی» تنها در همایش سه روزه «دانش پزشکی ایران و هنر در دوره مدرن» که در روزهای ۲۳ - ۲۵ بهمن ۱۳۸۶ از سوی دانشگاه علوم پزشکی تهران، با همکاری انجمن ایران شناسی فرانسه و کمیته فرهنگ و تمدن اسلام و ایران در تالار ابن سینا، در

غفلتِ اصحابِ دانش، قرار گرفته است!

«حکیم الملک نظام الدین احمد لاهیجی گیلانی» در سال ۹۹۳ ق در لاهیجان در خانواده‌ای اهل علم و دانش<sup>(۱)</sup> پا به عرصه هستی نهاد و پی از طیّ مقدمات علوم در

تهران برگزار گردید، نخستین بار از سوی آقای محمد کریمی زنجانی اصل، یک مقاله کوتاه با عنوان «نظام الدین احمد گیلانی و نوشته‌های پزشکی او» ارائه گردیده است. متأسفانه - بنا بر اطلاع راقم سطور - تا کنون آثار وی و جایگاه علمی آن‌ها به صورت جدی مورد بررسی قرار نگرفته و جز مواردی بسیار اندک از آثار او نیز، تا کنون به چاپ نرسیده است، امید که با برپایی همایشی، زوایای مختلف شخصیت و آثار علمی این شخصیت ایرانی گمنام، مورد شناسایی قرار گرفته و بعد از پژوهش و ارزیابی علمی، به چاپ برسد، چنین باد!

۱. به گمان راقم سطور، طبیب مشهور، «حکیم صدرالدین علی گیلانی» (در گذشته سال ۱۰۱۸ ق) به احتمال بسیار قوی، پدر صاحب ترجمه، یعنی «نظام الدین احمد گیلانی» است و در واقع تبخّر صاحب ترجمه در امر طبابت، چه بسا ناشی از همین امر موروثی خانوادگی بوده باشد. بنا به نوشته میرزا عبدالله افندی، صدرالدین گیلانی در هند با مرحوم میر فندرسکی در برخی مسائل، اختلاف نظرهایی داشته است! و نمونه‌ای از این اختلافات را در «ریاض العلماء» آورده است. «حکیم صدرالدین گیلانی» صاحب آثار علمی چندی است که از آن جمله شرح کتاب القانون فی الطب اثر شهیر ابوعلی حسین بن عبدالله بن سینا (در گذشته سال ۴۲۸ ق) است (بنگرید به: الذریعة، ۳۸۹/۱۳ و تاریخ الأدب العربی، ۲۸۲/۹). میرزا عبدالله افندی تبریزی در ریاض العلماء (۳۸۴/۳) درباره این اثر طبّی وی گفته است: «هو شرح جید کبیر جامع رأیته و طالعتہ مراراً؛ نسخه‌ای از شرح القانون گیلانی در کتابخانه خانقاه نعمت اللہی (نوربخش) در تهران موجود است (بنگرید به: فهرست کتابخانه نوربخش، ۹۲/۲). باید افزود که مرحوم آغا بزرگ تهرانی در الذریعة (۱۲۱/۶) و نیز در طبقات اعلام الشیعة «قرن ۱۱هـ» (ص ۴۱۳) شرح احوال کوتاهی از وی درج نموده و چند رساله به وی نسبت داده شده است، استاد منزوی نیز در فهرستواره کتابهای فارسی (۳۳۱۸/۵، ۳۶۲۲، ۳۶۷۸) چند رساله را از تألیفات او دانسته است. قاعدتاً وی بایستی همان شخصی باشد که خاورشناس شهیر کارل بروکلیمان، او را «دواھزاری»، «طبیب» و «حکیم الملک» دربار اکبرشاه، عادل شاه و جهانگیرشاه گورکانی معرفی نموده و سال وفات وی را ۱۰۱۸ قمری ثبت نموده است (بنگرید به: تاریخ الأدب العربی، ۲۸۲/۹). همچنین ممکن است «شیخ محمد بن احمد گیلانی» (زنده سال ۱۰۷۳ ق) مقیم شهر جهان آباد هند، فرزند صاحب ترجمه، یعنی نظام الدین احمد گیلانی بوده باشد؛ نسخه‌ای از آثار وی با عنوان انیس العارفین و مصباح السالکین در کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی به شماره «۱۱۵۱۱» (بخط مؤلف) نگهداری می‌گردد (بنگرید به: فهرست الفبایی کتابخانه آستان قدس، ص ۷۴ و فهرست کتابخانه سپهسالار، ۵/ ذیل شرح الهدایة).

موطن خویش، برای تحصیل در مدارج عالی علمی، در حدود سال‌های ۱۰۲۵ - ۱۰۳۸ ق در اصفهان مقیم بوده و از محضر شخصیت‌های برجسته علمی وقت، همچون مرحومان شیخ بهائی (در گذشته سال ۱۰۳۰ ق) و میرداماد (در گذشته سال ۱۰۴۰ ق) به خوشه چینی دانش و معرفت، پرداخته است؛ سپس در حدود سال ۱۰۳۸ - ۱۰۴۰ ق همچون بسیاری از دانشمندان و شعرای وقت، به هند مسافرت کرده<sup>(۱)</sup> و مدتی ملازم گورکانیان در دهلی و خانخانان مهابت خان در دولت آباد و پس از فتح قلعه دولت آباد به دست مهابت خان، به اصرار و طلب سلطان عبدالله قطب‌شاه (۱۰۳۵-۱۰۸۳ ق) به دربار قطب‌شاهیان در حیدرآباد دکن رفته و ملازم و طبیب خاص دربار سلطان عبدالله قطب‌شاه شیعی<sup>(۲)</sup> گردیده است، وی همچنین بعدها در حدود سال ۱۰۵۵ ق از سوی سلطان قطب‌شاه به صدرات و وزارت رسیده است؛ چند اثر ارزشمند نیز از سوی برخی دانشمندان در همین ایام به نام «حکیم الملک گیلانی» تألیف گردیده است.<sup>(۳)</sup> وی در این ایام فعالیت‌های علمی چشمگیری داشته و بسیاری از آثار او نیز متعلق به همین دوره است؛ گیلانی به رغم اشتغالات متعدد در امر طبابت و وزارت، در دربار قطب‌شاهیان، حتی به تعلیم فرزندان برخی امرا، همچون عطاءالله

۱. اگر بپذیریم که «حکیم صدرالدین گیلانی» مقیم حیدرآباد دکن هند، پدر صاحب ترجمه، یعنی «نظام الدین احمد گیلانی» بوده است، تردیدی نخواهد ماند که وجود وی در هند، می‌تواند انگیزه و توجیهی بسیار قوی برای مسافرت و اقامت طولانی «نظام الدین گیلانی» در هند، در کنار پدر خواهد بود.

۲. *أعیان الشیعة*، ۷۱/۸؛ باید دانست که سلطان عبدالله قطب‌شاه هندی، علاوه بر اینکه خود از ادبای دوران محسوب می‌شده است، در دوره حکومت خویش، با جذب بسیاری از دانشمندان شیعی از ایران و سایر نقاط، همچون مرحومان علامه میرفندرسکی، علامه ابن خاتون عاملی، نظام الدین احمد گیلانی و بسیاری دیگر، زمینه بسط علوم و دانش را در حیدرآباد دکن گسترانده و مشوق و زمینه ساز تألیفات بسیاری از آثار شیعی در آن خطه گردید. نیز باید دانست که قطب‌شاه، داماد میر نظام الدین احمد بن محمد معصوم حسینی شیرازی (پدر سید علی خان کبیر و صاحب *سلافة العصر*) بوده است.

۳. از جمله این آثار کتاب *دلائل القطبیه فی ردّ الفوائد المدنیة* سید نورالدین علی بن حسین موسوی عاملی (در گذشته سال ۱۰۶۷ ق) است که نسخه‌ای از آن در کتابخانه دانشکده ادبیات تهران به شماره «۸۳ حکمت» موجود است (بنگرید به: فهرست دانشکده ادبیات تهران، ص ۷۸).

گیلانی را نیز عهده دار بوده است. بنا به نوشته برخی مصادر<sup>(۱)</sup> وی پیش از وزارت، در حدود سال ۱۰۵۰ ق برای مدتی کوتاه، از طرف سلطان عبدالله قطب شاه، به عنوان سفیر قطب‌شاهیان، در ایران صفوی، انتخاب گردیده و به ایران آمده بود؛<sup>(۲)</sup> در برخی مصادر گفته شده او در سال ۱۰۶۶ ق در قید حیات و در دهلی می‌زیسته است<sup>(۳)</sup> که گویا مستند محکمی ندارد! و حتی جالب است بدانیم، بنا به نوشته برخی تراجم نویسان، وی در اواخر عمر پس از اقامت کوتاهی<sup>(۴)</sup> در ایران و تألیف مضممار دانش در سال ۱۰۷۱ ق به نام شاه عباس ثانی، دوباره به هند رفته! و در «حیدرآباد دکن» مشهور به «گلکنده» یا جایی دیگر در هند، به دیار باقی شتافته است.<sup>(۵)</sup>

همچنان که در کتب تراجم، زوایای زندگی علمی و تاریخ وفات این دانشمند گمنام

۱. موسوعة مؤلفی الإمامیة، ۲۹۷/۴.
۲. آنچه که قطعی است، وی تا سال ۱۰۵۵ قمری (زمان تألیف رساله فی وجود کل الموجودات و هلاکها فی الأسبوع و چند رساله دیگر) زنده بوده است، نیز سال وفات وی را - اگر صحیح و مستند بوده باشد - عثمان علی در فهرست کتابخانه آصفیه (۴۷۹/۲) سال ۱۰۵۹ قمری و ویلهلم آلوارت در فهرست کتابخانه برلین (۴۴۳/۷) سال ۱۰۶۱ قمری نوشته‌اند و در قید حیات بودن وی پس از آن تاریخ در هاله‌ای از ابهام قرار دارد و تردیدی نیست که گزارش تراجم نویسان از او، پس از این تاریخ (۱۰۶۱ ق) کاملاً مخدوش و بی اعتبار و بی پایه است!
۳. موسوعة مؤلفی الإمامیة، ۲۹۷/۴.
۴. همان گونه که مرحوم آغا بزرگ تهرانی نیز در طبقات اعلام الشیعة (۲۲/۵) اشاره نموده است، او در مقدمه شجره دانش که در سال ۱۰۴۵ قمری نوشته است، آورده که پس از واقعه فتح قلعه نواب مهابت خان در دولت آباد و سوختن برخی کتب وی، او قصد داشته به وطنش ایران برگردد؛ لیکن به اصرار قطب‌شاه و فرستاده‌اش، سال‌ها در حیدرآباد هند، رحل اقامت افکنده است.
۵. به نظر می‌رسد وجه اینکه برخی تراجم نویسان با مستندات سست و مستمسکات بی پایه خود، اصرار دارند زمان حیات حکیم الملک را تا سال ۱۰۷۱ قمری بکشانند، و یا به اثبات برسانند که وی در اواخر عمر خویش به ایران و اصفهان مسافرت نموده است. تردیدی نیست تنها، تألیف مضممار دانش به نام شاه عباس ثانی (۱۰۵۲-۱۰۷۷ ق) در سال ۱۰۷۱ قمری در اصفهان است؛ لیکن همان گونه که خواهیم دید موضوع «مضممار دانش» و انتساب آن به وی، کاملاً منتفی است و به این ترتیب اگر این نظر را هم بپذیریم که وی مدت کوتاهی در سال ۱۰۵۰ قمری از طرف قطب شاهیان در ایران صفوی، به عنوان سفیر منصوب گردیده و به ایران آمده است، مطمئناً مستمسکی و مستندی قابل قبول در دست نیست که وی اقامت طولانی در ایران داشته است.

دقیقاً مشخص نیست، در نام دقیق وی نیز اختلاف نظرهایی بین تراجم نویسان رخ داده است؛ در برخی منابع همچون *ریحانة الادب* (۶۰/۲)، فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (۴/۲) و... نام وی به صورت «نظام الدین علی بن حسن بن نظام الدین گیلانی مریدانی»<sup>(۱)</sup> یا «نظام الدین احمد بن علی گیلانی» آمده است و به نحو دقیق بیان نموده‌اند که آنان دو نفر هستند یا یک فرد بیش‌تر نیست؟

باید دانست که اصح، اتحاد آن دو نام است؛ چنان‌که برخی تراجم نویسان دقیق‌النظر، همچون مرحوم ثقة الاسلام تبریزی در *مرآت الکتب* (۱۵۵/۴) نیز بدان آگاهی داده‌اند: «أقول الذى صرح المؤلف فى آخر أجزاء شرحه كراراً هو نظام الدین المریدانى اللاهجانى الجیلانى و فى بعضه نظام الدین بن علی، فیعلم منه أن علیاً اسم ابیه...» و همچنین با توجه به بدست آمدن دستنویس خط مؤلف کتاب *أنوار الفصاحة و أسرار البلاغة* (شرح نهج البلاغة)، در یکی از کتابخانه‌های یمن، که نام دقیق وی «حکیم الملک، نظام الدین احمد بن علی بن حسن مریدانی لاهیجی گیلانی» ثبت گردیده است؛ به نظر می‌رسد این قرائن قوی، فصل الخطابی برای حدس و گمان‌های بی پایه و دلیل بوده باشد. شوربختانه نقل ناقص یا بدون دقت کاتبان در ثبت دقیق نام خود یا پدر صاحب ترجمه، در رقم مؤلف و غیر آن، به تدریج زمینه راه یابی خطاهایی در نوشته‌های تراجم نویسان گردیده و تصحیفاتی رانیز در ثبت نام دقیق وی به دنبال داشته است!

به هر تقدیر از این دانشمند سترگ و بزرگ، آثار علمی، فلسفی، عرفانی، روایی، کلامی و... چندی در علوم و فنون گوناگون برجای مانده است که در این نوشتار سعی بر این است، گزارشی کوتاه از این آثار علمی و محل وجود نسخه‌های دستنویس آن‌ها، در قالب یک کتاب‌شناسی اجمالی، ارائه گردد.<sup>(۲)</sup>

۱. باید افزود، در پایان نسخه شماره «۱۳۹۸۹» *أنوار الفصاحة* (ج ۳)، کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره) نیز نام وی به همین صورت ذکر شده است!

۲. به جهت کثرت تشتم و تفرق آثار «نظام الدین احمد گیلانی» در فهرس و منابع مختلف، این امکان منتفی نیست که تعدادی از آثار «نظام الدین احمد بن ملاصدرای شیرازی» و... نیز ناخواسته

(۱) آداب (=أدب) الصبیان<sup>(۱)</sup>

رساله‌ای فلسفی به زبان فارسی در بیان موضوعات و حدود و رسوم علوم است که به زبان ساده و برای مبتدیان نگارش یافته است. نسخه‌هایی دستنویس از این رساله در کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۳۸»<sup>(۲)</sup> (برگ ۸۴ - ۸۹) و دیگری ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۳)</sup> موجود است.

آغاز: «الحمد لله علی نواله و الصلوة علی محمد و آله...».

انجام: «... وابسته مبدأ باشی آن ذات حضرت باری تعالی است.».

(۲) آداب المتعلمین = تعالیم الصبیان<sup>(۴)</sup> = کیفیت تعلیم الصبیان و تکمیل نفوس الإنسان (رسالة فی...)

رساله‌ای فلسفی به زبان عربی در بیان موضوعات، غایات، تحصیل، شناخت، حدود علوم و تکمیل نفوس است که با نقل برخی نکات تاریخی، در چند «مقاله» برای مبتدیان نگاشته شده است. نسخه دستنویس این رساله در کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۳۹»<sup>(۵)</sup> (برگ ۸۹ - ۹۴) و دیگری، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۶)</sup> موجود است.

احیاناً داخل این کتابشناسی گردیده باشد، چنان که مضماری دانش بنابر تحقیقی که انجام داده‌ایم، از اوست؛ البته در این مقال سعی بلیغ نموده‌ایم که انتساب آثار مذکور به «حکیم الملک گیلانی» با قطعیت بوده باشد و از ذکر مواردی که تخصصاً و تخصیصاً خارج گردیده، احتراز شده است، همچون مجمع الصنایع (بنگرید به: الذریعة، ۳۲/۲۰)، که بیت پایانی و تاریخ تألیف آن (۹۱۷ ق) بوده و قاعدتاً انتساب آن به «نظام الدین احمد» صاحب ترجمه، منتفی است؛ لیکن به هر تقدیر، به جهت تساوی نام و مشرب و نزدیکی زمان حیات آنان، گاه تشخیص حقیقت امر برای یک پژوهشگر، جداً مشکل می‌شود؛ بنابراین ورود برخی خطاهای ناخواسته، شاید تا حدودی طبیعی نماید! نیز به جهت عدم دسترسی به متن برخی آثار مؤلف، احتمال تداخل نادری از مدخل‌ها در همدیگر، اجتناب‌ناپذیر است!

۱. فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ۷۳۱/۲/۱.
۲. الآثار الخطیة فی المكتبة القادریة، ۶۱/۵. ۳. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۷/۲.
۴. فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ۷۳۱/۲/۱؛ در این مصدر زبان کتاب فارسی دانسته شده است!
۵. الآثار الخطیة فی المكتبة القادریة، ۶۱/۵. ۶. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۷/۲.

آغاز: «الحمد لله الذى خلق الإنسان و علمه البيان و به فضله على سائر الحيوان... و بعد فيقول الفقير إلى الله الغنى نظام الدين أحمد الكيلانى: أن هذه رسالة مشتملة على كيفية تعليم الصبيان و تكميل نفوس الإنسان بتحصيل حدود العلوم و معرفة رسومها بأقصر البيان... و رتبها على مقالات و سميتها بآداب المتعلمين...».

انجام: «... و أجمعوا كلهم على أن المسيح ولد مريم و صلب و قتل».

### ۳) آفاق و انفس و حکمت خالق

رساله‌ای عرفانی به زبان فارسی در تبیین سیر آفاقی و انفسی است که گویا مؤلف آن را در شرح و بسط آیه شریفه (سنریهم آیاتنا فی الآفاق و فی أنفسهم حتى يتبين لهم أنه الحق) (۱) نگاشته شده است. نسخه دستنویس آن در کتابخانه ملی ملک در تهران، به شماره «۱۱۴۲/۱۹» (۲) (برگ ۶۹ - ۷۲) موجود است.

### ۴) ابطال تناسخ و کیفیت آن = بیان التناسخ و ابطاله (رسالة فی...)

رساله‌ای کلامی و فلسفی به زبان فارسی در تبیین «تناسخ» و اثبات بطلان آن از منظر شیعی است. میر سید شریف جرجانی در التعریفات درباره «تناسخ» گوید: «آن عبارت از تعلق روح به بدن دیگر، بعد از مفارقت آن از بدن اول بدون آنکه زمانی فاصله شود، چه بین روح و جسد تعشق ذاتی است». تهانوی نیز در کشف اصطلاحات الفنون آورده: «تناسخیان گویند نفوس ناطقه پس از مرگ هنگامی مجرد از ابدان خواهد بود که جمیع کمالات نفسانی را در مرحله فعلیت حائز شده باشد و چیزی از کمالات در مرحله بالقوه برای او نمانده باشد، اما نفوسی که از کمالات بالقوه آنها چیزی باقی است در بدنهای انسانی می‌گردد، از بدنی به بدن دیگر نقل کند، تا بغایت کمال از علوم و اخلاق برسند که آنگاه مجرد و پاک از تعلق به بدنهای باقی ماند و این انتقال را «نسخ» نامند و گویند پاره‌ای از نفوس ناطقه از بدن انسان به بدن حیوان که مناسب با اوصاف آنان است، نزول کند. چنان که بدن شیر برای شجاع و بدن خرگوش برای ترسو و این انتقال را «مسخ» گویند، و نیز گویند که بعضی از نفوس ناطقه به اجسام گیاهی انتقال یابند که آن را «رسخ»

نامند و بعضی دیگر که به جماد منتقل شوند و آن را «فسخ» گویند.<sup>(۱)</sup> ناگفته نماند که کلمه «تناسخ» در عنوان رساله، در فهرست آصفیه، به اشتباه، «تناسب» نوشته شده و شوربختانه از آنجا نیز این اشتباه و خطای مسلم به سایر منابع و فهارس<sup>(۲)</sup> دیگر راه یافته است! چنان که برخی، آن را رساله‌ای در موضوع ریاضیات و «تناسب» و ابطال آن دانسته‌اند! نسخه‌هایی دستنویس از این رساله، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۳)</sup> و کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۳۴»<sup>(۴)</sup> (برگ ۷۷) موجود است.

آغاز: «الحمد لله الذي يخرج الحي من الميت و يخرج الميت من الحي و يحيي الأرض بعد موتها...».

انجام: «...بجانب نفس و این هر دو محال، پس تناسخ باطل باشد».

### ۵) اثبات لذات عقلیه

رساله فلسفی کوتاهی به زبان فارسی در اثبات لذات عقلی است. نسخه دستنویس این رساله، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۵)</sup> موجود است.

### ۶) اثبات الواجب و التوحيد و الصفات و إثبات النبوة و الإمامة و إثبات إباحة المتعة (رساله فی...)

رساله‌ای کلامی به زبان عربی است که مؤلف در آن از دیدگاه شیعی، با بهره‌گیری از برخی آثار و متون روایی همچون کتاب عیون أخبار الرضا (ع) تألیف ابوجعفر محمد بن علی قمی مشهور به شیخ صدوق (درگذشته سال ۳۸۱ ق)، به اثبات اصول دین و مذهب تشیع، از توحید و نبوت و معاد و امامت و مسائل پیرامون آن‌ها پرداخته و در میان مباحث نیز، دلائلی عقلی و نقلی بر اباحت متعه ذکر نموده است. نسخه‌هایی دستنویس از این رساله، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش در کتابخانه آصفیه

۲. فهرستواره کتابهای فارسی، ۲۵۹۳/۴.

۴. الآثار الخطیة فی المكتبة القادریة، ۵۹/۵.

۱. لغت‌نامه دهخدا، ماده «تناسخ».

۳. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۷/۲.

۵. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۶/۲.



حیدر آباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۱)</sup> و کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۳۰»<sup>(۲)</sup> (برگ ۷۰ - ۷۳) موجود است.

آغاز: «الحمد لله الواحد الأحد الصمد السرمد لا والد له ولا ولد ولا معه أحد... أمّا بعد فهذه رسالة شريفة مشتملة على دليل إثبات الواجب والتوحيد والصفات وإثبات النبوة ببرهان العقلي والإقناعي وإثبات الإمامة بدليل الإفحامى النقلى وإثبات إباحه المتعة بالسنة والإجماع والنص الجلى وأسئلة كثيرة متفرقة مع أجوبتها منقولة من كتاب عيون أخبار الرضا (ع)».

انجام: «... و هو معمول السامرى و لم يركض فى رحم كما لا يخفى».

#### ۷) إثبات الواجب من كلام أمير المؤمنين على بن أبى طالب (ع)

رساله‌ای کلامی به زبان عربی است که مؤلف در آن با بهره‌گیری از کلمات نورانی و گهربار حضرت مولى الموحدین امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب علیه آلاف التحية و الثناء در توحید به اثبات نقلی واجب شأنه پرداخته است. نسخه دستنویسی از این اثر در کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۱۳»<sup>(۳)</sup> (برگ ۴۱ - ۴۲) موجود است.

آغاز: «يا الله المحمود فى كلّ فعالة، بلغ عبدك إلى أكمل كماله بحق محمد وآله و بعد فيقول الفقير إلى غفران ربّه الغنى نظام الدين أحمد الملقّب بحكيم الملك الجيلانى، إتنى جمعت فى هذا الكتاب بعض صغار فقرات كلام... على بن أبى طالب...». انجام: «.. و لاتجزع إذا ما ناب خطب؛ فكم من لطف خفى».

#### ۸) اثر دعا و رقا و سحر در رفع شرّ (رساله در بیان...)

رساله‌ای کوتاه به زبان فارسی در بیان تأثیر ادعیه و تعویذات در دفع بلیات، شرور، شیطین، جنیان و انسیان است! نسخه دستنویس آن ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۴)</sup> موجود است. در برخی مصادر<sup>(۵)</sup> درباره این نوع رساله‌های حکیم الملک گیلانی چنین اظهار نظر شده است:

۲. الآثار الخطیة فى المكتبة القادریة، ۵/۵۷.

۱. فهرست کتابخانه آصفیه، ۲/۴۷۶.

۴. فهرست کتابخانه آصفیه، ۲/۴۷۴.

۳. همان، ۵/۴۹.

۵. دانشنامه ادب فارسی، ۴/۳/۲۵۵۷.

«این پزشک به برخی خرافات و اوهام در دانش پزشکی اعتقاد داشته و آن را در گفتارهای پزشکی خود راه داده است؛ از این رو در ذکر داروها و درمان، به خاصیت چیزهایی مثل دندان، استخوان و سرگین جانوران و کشتن بوم و وارونه سوار شدن بر خر اشاره می‌کند!»

#### ۹) احکام شرح لباب

نسخه دستنویسی از این رساله که به زبان فارسی نگارش یافته است، در ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش، در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۱)</sup> موجود است.

#### ۱۰) الحيوانات ذوات السموم و تأثیراتها و علاجها<sup>(۲)</sup> (رسالة فی...)

رساله‌ای کوتاه به زبان فارسی در علم پزشکی در بیان شناخت حیوانات موزی دارای زهر و سم و نیز ذکر تدابیر گزیدگی‌ها و ادویه لازم برای علاج گزیدگی و دفع زهر آنان است که به نام سلطان عبدالله بن ابراهیم قطب شاه هندی (۱۰۳۸ - ۱۰۸۳ ق) در حیدرآباد دکن هند، نگارش یافته است. نسخه دستنویسی از این رساله در کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۴۱»<sup>(۳)</sup> (برگ ۹۷ - ۹۸) و دیگری ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش (برگ ۱۶۰ - ۱۶۱) در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۴)</sup> موجود است.

آغاز: «اللهم عافنا فی الدنيا و الآخرة من شرور أنفسنا و من سیئات أعمالنا...».  
انجام: «... ازدها باشند و الله أعلم بالصواب و السؤال و الجواب و إلیه المرجع و المآب».

#### ۱۱) احوال کائنات جو

رساله کوتاهی به زبان فارسی در طبیعیات است، مشتمل بر چند فصل در موضوعاتی همچون رعد و برق و صاعقه و وزش باد و ایجاد قوس و قزح و... که بیشتر با بهره‌گیری از آثار و گفته‌های ابوعلی سینا و سایر حکما و مشاهدات خود تألیف نموده

۱. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۶/۲.

۲. فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ۵۲۴/۱ - ۵۲۵؛ فهرستواره کتابهای فارسی، ۳۸۳۶/۵.

۳. الآثار الخطیة فی المكتبة القادریة، ۶۲/۵. ۴. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۳/۲ - ۴۷۴.

است. دستنویسی از این اثر در مرکز احیای میراث اسلامی در قم، به شماره «۹۸۱/۱۱»<sup>(۱)</sup> (برگ ۸۱ - ۹۲) موجود است.

آغاز: «الحمد لله الذي جعل الأبخرة و الأدخنة أصول كائنات الجو... و بعد بدانکه ابوعلی سینا در کتاب طبیعیات شفا...».

انجام: «... و حکما آنچه‌ان گفته‌اند یا واجب الوجود! تو دانی و بوعلی».

### ۱۲) احوال ملوک عجم<sup>(۲)</sup> (رساله در بیان...) = اسما سلاطین الفرس

رسالة کوتاهی به زبان فارسی در تاریخ و اسامی پادشاهان قدیم ایران زمین است که مؤلف با بهره‌گیری از شاهنامه فردوسی آن را نگاشته است. نسخه دستنویسی از این رساله در کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۲۷»<sup>(۳)</sup> (برگ ۶۴-۶۵) و دیگری ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجرة دانش، در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۴)</sup> موجود است.

آغاز: «یا الله المحمود فی کلّ فعاله و الصلوة و السلام علی محمد و آله و بعده چنین گوید این نیازمند درگاه...».

انجام: «... برین ترتیب نیاورده است و الله أعلم بالصواب».

### ۱۳) أخبار الخلفاء (نبذة من...)

رساله‌ای موجز به زبان عربی، در تاریخ و اخبار خلفای اسلامی است که نسخه‌ای از آن در ضمن مجموعه‌ای نفیس در کتابخانه قادریه بغداد، ذیل شماره «۱۴۲۱/۵۳»<sup>(۵)</sup> مندرج است.

### ۱۴) اختصاء و تعلیقات و دیگر مسائل حکمیّه

رساله کوتاهی به زبان فارسی است که مؤلف در آن به مسأله عقیم نمودن مردان، کیفیت و عوارض و مسائل جانبی آن از دیدگاه علم پزشکی پرداخته است. نسخه دستنویس این رساله، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجرة دانش (برگ ۲۱۵-۲۱۸) در

۱. فهرست مرکز احیای میراث اسلامی، ۲۰۵/۳.

۲. فهرستواره کتابهای فارسی، ۸۱۱/۲. ۳. الآثار الخطیة فی المكتبة القادریة، ۵۵/۵-۵۶.

۴. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۶/۲، ۴۷۸. ۵. الآثار الخطیة فی المكتبة القادریة، ۶۷/۵.

کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۱)</sup> موجود است.

### ۱۵) اختیارات نظامی<sup>(۲)</sup> = منتخب اختیارات بدیعی

منتخبی از کتابی طبّی اختیارات البدیعی فی الأدوية المفردة و المركبة، تألیف شیخ علی بن حسین انصاری مشهور به حاجی زین العطار (در گذشته پس از سال ۷۷۰ ق)<sup>(۳)</sup> به زبان فارسی است و کلمه «نظامی» نیز در عنوان این اثر، به نام منتخب آن، صاحب ترجمه، «نظام الدین احمد گیلانی» اشاره دارد. نسخه دستنویس این رساله، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۴)</sup> آمده است.

### ۱۶) الأخلاق و کیفیاتها (رسالة فی...)

رساله ای عرفانی به زبان فارسی در تهذیب اخلاق، تذهیب اعمال و استکمال نفس برای سالکان است! نسخه ای دستنویس از این اثر در کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۴۸»<sup>(۵)</sup> (برگ ۱۰۸ - ۱۰۹) موجود است.

آغاز: الحمد لله الذی خلقنا بقدر قدرنا باستکمال النفس بتهدیب الأخلاق و تذهیب الأعمال...».

انجام: «...اجعلنا من السالکین إلى طریق السداد برحمتک یا أرحم الراحمین».

### ۱۷) ادویة باهیة (رساله در بیان بعضی... ) = باهیة<sup>(۶)</sup> = باه نامه<sup>(۷)</sup> = طلب قوّت باه<sup>(۸)</sup>

رساله طبّی به زبان فارسی در بیان ادویه هایی که در تقویّت قوّه باه به کار می رود. نسخه هایی دستنویس از این رساله یکی در کتابخانه مجلس شورای اسلامی (سنای سابق)

۱. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۵/۲.

۲. فهرست نسخه های خطّی فارسی، ۴۶۹/۱؛ فهرستواره کتابهای فارسی، ۳۲۷۰/۵؛ در فهرست کتابخانه آصفیه (۴۷۸/۲) نام اثر به صورت «اختیارات نظامی کمالی» ثبت شده است، که به نظر می رسد صحیح آن، همان گونه که استاد منزوی نیز در فهرست نسخه های خطّی فارسی (۶۷۴/۱) نیز تلویحاً اشاره نموده اند، «گیلانی» بوده باشد.

۳. کشف الظنون، ۳۴/۱. ۴. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۸/۲.

۵. الآثار الخطیة فی المكتبة القادریة، ۶۵/۵. ۶. فهرست نسخه های خطّی فارسی، ۴۸۰/۱.

۷. فهرستواره کتابهای فارسی، ۳۳۰۳/۵. ۸. نشریه نسخه های خطّی، دفتر ۱۱-۱۲/۱۴۰.

در تهران، به شماره «۱۱۹۲/۴»<sup>(۱)</sup> و دیگری، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۲)</sup> موجود است.

آغاز (سنا): افتاده «...اگر در شب یا روز شنبه اتفاق افتد، بیماری پدید آید و حکم آنکه شب شنبه و روز شنبه تعلق به مریخ دارد...».

انجام (سنا): «...و بعد از آن ده درم هر روز ناشتا تناول نماید، چندانکه خواهد... کند».

### ۱۸) ادویه مفرده

رساله‌ای است به زبان فارسی در موضوع داروشناسی، که بنا به نوشته عثمان علی در فهرست آصفیه: «در تمام عمر بتجربه حکیم موصوف بیحد مفید ثابت شده، در آن ذکر کرده و شروع از اهللیله نموده» و آن نخستین رساله مجموعه‌ای نفیس و بزرگ است که در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۰۶ طب»<sup>(۳)</sup> (کتابت قرن ۱۱ هـ، در ۳۳۶ ص) نگهداری می‌گردد.

آغاز: «شکر و سپاس بیقیاس مر صانعی را که بقوت عقل و تمیز ایشان را از سائر حیوانات امتیاز داده...».

### ۱۹) أسامی کلّ العلوم

رساله موجز به زبان عربی در طبقه بندی علوم و اسامی آنان است که گویا در تألیف آن بیش‌تر از آثار شیخ رئیس ابوعلی حسین بن عبدالله ابن سینا (درگذشته سال ۴۲۸ ق) استفاده گردیده است. نسخه‌ای دستنویس از این اثر در کتابخانه دولتی برلین، ذیل شماره «۸۴۶۹»<sup>(۴)</sup> (کتابت ۱۰۶۵ ق) موجود است.

### ۲۰) استجابت دعا = استجابة الدعاء

رساله‌ای کوتاه به زبان فارسی در بیان جایگاه، آداب نیایش بدرگاه حضرت سبحان و بیان شرایط و اسباب استجابت دعاست. دستنویسی از این رساله در مرکز احیای میراث

۱. فهرست کتابخانه مجلس سنا، ۱۶۵/۲. ۲. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۷/۲.

۳. همان، ۱۱۸/۲. ۴. فهرست کتابخانه سلطنتی برلین، ۴۴۳/۷.

اسلامی در قم، به شماره «۹۸۱/۱۲»<sup>(۱)</sup> (برگ ۹۳-۹۸) و دیگری، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش (برگ ۲۱۰-۲۱۲) دیگری کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۲)</sup> موجود است.

آغاز: «ثیت فیض غنی بفیض فیض فی بتبیین ثنیه... و بعد چنین گوید افقر عبادالله نیازمند درگاه اله...».

انجام: «... و در عرصه اظهار میار، یا ستار بحق محمد و آله الأبرار و الائمه الأطهار...».

### (۲۱) استجابت دعوات و خواندن و شروط آن = استجابة الدعوات

رساله دیگری مانند رساله پیشین به زبان فارسی در بیان استجابت دعاست؛ نسخه‌ای از این اثر در کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۸»<sup>(۳)</sup> (برگ ۳۶-۳۷) و دیگری در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۴)</sup> (برگ ۳۰۰-۳۰۲)<sup>(۵)</sup> موجود است.

آغاز: «اللهم سامع الدعاء و أمره، و عالم الدعاء و عامله، ماطر العطاء و هامره...».

انجام: «... دائمی لازمی است؛ اللهم عافنا من شرور الأعداء؛ تم».

### (۲۲) أسرار الأطباء<sup>(۶)</sup>

رساله‌ای به زبان فارسی در موضوع پزشکی و خواص داروهاست که مؤلف آن را در ۴ فصل به نام سلطان عبدالله قطب شاه هندی، فرمانروای گلکنده (۱۰۳۵-۱۰۸۳ ق) در حیدرآباد دکن تألیف نموده است: ۱. داروهایی که شایسته است فرمانروایان با خود داشته باشند؛ ۲. داروهایی که اثر شگفت‌انگیز دارند؛ ۳. داروهایی که اگر با خود دارند، اثر دارد؛ ۴. دستوره‌های بهداشتی. وی در این رساله خواص داروها را بیان نموده، لیکن بنا به گفته مرحوم دانش پژوه، مؤلف در آن بیش‌تر به آثار جادویی آن‌ها می‌نگرد تا مبنای

۱. فهرست مرکز احیای میراث اسلامی، ۳/۲۰۵-۲۰۶.

۲. فهرست کتابخانه آصفیه، ۲/۴۷۵. ۳. الآثار الخطیة فی المكتبة القادریة، ۵/۴۷.

۴. فهرست کتابخانه آصفیه، ۲/۴۷۶.

۵. شماره این برگ‌ها، به جهت عدم ثبت در فهرست مذکور، تقریبی است.

۶. الذریعة، ۲/۴۰؛ طبقات أعلام الشیعة (قرن ۱۱هـ)، ص ۲۱؛ فهرست نسخه‌های خطی فارسی،

۱/۴۷۲؛ فهرستواره کتابهای فارسی، ۵/۳۲۷۹.

علمی! نسخه‌ای دستنویس از این اثر در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، به شماره «۱۰۷۹/۳۱»<sup>(۱)</sup> (برگ ۱۸۵ - ۱۹۵، کتابت ۱۰۵۲ ق) موجود است.

آغاز: «هو هو و ما هو إلا هو، حمد لا محدود و مدح لا معدود مر مالک الملک عالم... راکه... عالم و آدم را مصوّر کرده...».

انجام: «... و تغیر در مزاج راه نمی‌یابد. تمام شد... تألیف اقل خلق الله... در بلده حیدرآباد خیر بنیاد، صانها الله عن الآفات...».

### ۲۳) أسرار الخفیة فی ابنیة النسبیة

نسخه دستنویسی از این رساله، که به زبان عربی نگارش یافته است، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۲)</sup> موجود است.

### ۲۴) اصطلاحات الأطباء<sup>(۳)</sup> (رساله در بیان...)

رساله‌ای در علم پزشکی به زبان فارسی در بیان اصطلاحات تخصصی رایج بین طبیبان است. نسخه‌ای دستنویس از این رساله، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۴)</sup> آمده است.

### ۲۵) اصول علم منطق (رساله در بیان...)

رساله کوتاهی به زبان فارسی در علم منطق است که در آن، اصول آن علم به اختصار بیان گردیده است. نسخه دستنویس این رساله، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش (برگ ۲۱۴) در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۵)</sup> موجود است. ناگفته نماند که در ادامه این رساله، فایده‌ای نجومی از مؤلف با عنوان «بودن قمر در بروج اثنا عشر» آمده است که در خور توجه و بررسی است.

۱. فهرست کتابخانه دانشگاه تهران، ۷۱۷/۴ - ۷۱۷

۲. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۴/۲

۳. فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ۴۷۲/۱؛ فهرستواره کتابهای فارسی، ۳۲۸۳/۵

۴. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۸/۲. ۵. همان، ۴۷۵/۲

## ۲۶) اصول علوم و اقسام آن<sup>(۱)</sup> (رساله در بیان...)

رساله‌ای به زبان فارسی در طبقه‌بندی علوم و بیان اصول علوم و اقسام آن است. نسخه دستنویس این رساله، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۲)</sup> موجود است.

۲۷) أصول العناصر و کیفیتها بالقوه (رساله فی بیان...) = اصول عناصر<sup>(۳)</sup> = ذکر عناصر اربعه = کیفیت العناصر (رساله فی بیان...) = خواص عناصر و حال انسان و حیوان<sup>(۴)</sup>

رساله‌ای کوتاه به زبان فارسی در علوم طبیعی، در بیان عناصر اربعه و ماهیت آنها در طبیعت و بدن آدمی است.

نسخه‌هایی دستنویس از این رساله در کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۴۷»<sup>(۵)</sup> (برگ ۱۰۷-۱۰۸)؛ کتابخانه خدابخش خان بهادر در بانکی پور (پتنه) هند، به شماره «۲۶۴۱/۲۷»<sup>(۶)</sup>؛ کتابخانه ملی ملک در تهران، به شماره «۱۱۴۲/۱۷»<sup>(۷)</sup> (برگ ۶۲ - ۶۶)؛ نیز دو نسخه در کتابخانه آصفیه حیدرآباد هند، یکی، ذیل شماره «۳۰۶ طب»<sup>(۸)</sup> (کتابت قرن ۱۱هـ) و دیگری، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش (برگ ۱۸۷-۱۸۹)، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۹)</sup> موجود است.

آغاز: «شکر و سپاس بی قیاس مرصاع بدیع الایاس را که عالم سفلی...»  
انجام: «...نعوذ بالله من شرور أنفسنا و من سیئات أعمالنا».

## ۲۸) اعمال عجائبات و بعضی عملهای غریب و شعبدات

رساله‌ای به زبان فارسی در شعبده بازی و برخی اعمال عجیب و غریب خارق

۱. فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ۷۳۷/۲/۱؛ فهرستواره کتابهای فارسی، ۷۴/۶.
۲. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۸/۲.
۳. فهرستواره کتابهای فارسی، ۳۷۸۳/۵؛ فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ۳۹۶/۱.
۴. موسوعة مؤلفی الإمامیة، ۲۹۸/۴. ۵. الآثار الخطیة فی المكتبة القادریة، ۶۵/۵.
۶. معجم التاریخ التراث الإسلامی فی مکتبات العالم، ۳۹۳/۱.
۷. فهرست کتابخانه ملی ملک، ۲۳۸/۵. ۸. فهرست کتابخانه آصفیه، ۱۱۸/۲.
۹. همان، ۴۷۴/۲.



العاده است! نسخه دستنویس این رساله، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۱)</sup> موجود است.

### ۲۹) اعمال غریبه و شرح خواص اشياء و... (رساله در بیان بعضی...)

رساله‌ای به زبان فارسی در بیان برخی خواص اشياء و تجربیات طبی و طبیعی خاص است. نسخه دستنویس این رساله، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۲)</sup> موجود است.

### ۳۰) اقسام محبت

رساله کوتاهی به زبان فارسی، در بیان اقسام عشق و محبت است. نسخه دستنویس این رساله، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش (برگ ۲۱۲ - ۲۱۳) در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۳)</sup> موجود است.

### ۳۱) انموذج و جمع مسائل متفرقه در هر علوم

نسخه دستنویسی از این رساله که به زبان فارسی نگارش یافته است، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۴)</sup> موجود است.

### ۳۲) أنوار الفصاحة و أسرار البراعة<sup>(۵)</sup> = شرح نهج البلاغة

ترجمه و شرحی بر نهج البلاغة حضرت مولی الموحّدين امیرالمؤمنین علی بن ابی طالب (ع)، تألیف شریف رضی، ابوالحسن علی بن حسین موسوی (درگذشته سال ۴۰۶ ق) است که در شش جلد با خطبه‌های جداگانه بدون نقطه، به زبان فارسی و عربی نوشته شده و در آن بیش‌تر از شرح‌های ابن میثم بحرانی، ابن ابی الحدید و سایر شروح،

۱. همان، ۴۷۸/۲.

۲. همان، ۴۷۶/۲.

۳. همان، ۴۷۵/۲.

۴. همان، ۴۷۷/۲.

۵. الذریعة، ۴۳۶/۲ و ۱۳۶/۱۴ - ۱۳۷؛ کشف الحجب و الأستار، ص ۶۹؛ فهرستواره کتابهای

فارسی، ۵۱۰/۶؛ طبقات أعلام الشیعة (قرن ۱۱ هـ)، صص ۲۱، ۴۱۳؛ الغدیر فی الکتاب و السنّة،

۱۸۹/۴؛ مرآت الکتب (چاپ تصویری)، ۱۵۴/۴ - ۱۵۵.

استفاده نموده و خود نیز اضافاتی در شرح و بسط آن دارد؛ شارح ابتدا، خطبه را به صورت زیرنویس ترجمه نموده و سپس با عنوان «اقول» آن را شرح می‌نماید و به تناسب موضوعات آن، از اشعار فارسی و عربی برخی شاعران، بهره می‌برد. باید افزود که جلد اول اثر حاوی مقدمه‌ای در ۴ نهج است: النهج الاول فی مباحث الدلالات و ما يتعلّق بها؛ النهج الثاني فی محسنات البديع؛ النهج الثالث فی الخطابه؛ النهج الرابع فی الإمامة؛ این جلد در روز دوشنبه ۸ محرم الحرام ۱۰۳۴؛ جلد دوم: در شرح خطبه‌های ۲۳ - ۹۸، در همان سال ۱۰۳۴ ق؛ جلد سوم: در شرح خطبه‌های ۹۹ - ۲۰۱، در شوال ۱۰۳۵؛ جلد چهارم: در شرح خطبه‌های ۲۰۲ تا آخر و از نامه نخست تا نامه ۳۰، در روز شنبه سه روز مانده از ذی الحجة سال ۱۰۳۵؛ جلد پنجم: شرح نامه‌های ۳۱-۷۹ و جلد ششم: در شرح کلمات قصار، که در محرم الحرام سال ۱۰۳۶ در اصفهان به پایان رسیده است. وی در شرح خطبه نخست نهج البلاغه از میرداماد با عنوان «استاد» و «امام» یاد نموده است. مرحومان مدرّس تبریزی در ریحانة الادب<sup>(۱)</sup> و آغا بزرگ تهرانی در الذریعة<sup>(۲)</sup> و طبقات اعلام الشيعة<sup>(۳)</sup> فراغت از تألیف این اثر را روز دوشنبه ۴ ربیع الاول/الثانی سال ۱۰۵۳ ثبت نموده‌اند که با توجه به نسخه خطی مؤلف اثر، تاریخ مذکور صحیح به نظر نمی‌رسد و ممکن است تصحیفی، صورت گرفته باشد! به هر حال تاریخ صحیح فراغت از تألیف این اثر، همان سال ۱۰۳۵ می‌باشد. مرحوم ثقة الاسلام تبریزی درباره این اثر پس از آوردن سطری از سرآغاز آن، در عبارتی انتقادی می‌نویسد: «... خطبة باقی مجلداته الخمس کلها خطب خالية من الحروف المعجمة مطوّلة و يظهر من مقالاته زعمه تسلطه فی البديعیات و آورد فی النهج الثاني عند ذکر المحسنات شیئاً من کلام نفسه و الذي يعجبني ما آورده فی صنعة الحذف و هو أتیان الکلام خالیا من بعض الحروف؛ قال و للمؤلف خطب كثيرة فی هذه الصنعة أحدهما... ثم ذکر کلمات من کل خطبة و هي التي بدءها مجلدات كتابه؛ قال و نظم كثير كما فی مدح الرسول - صلی الله علیه و آله - و من جملة أبياته هذا:

۲. الذریعة، ۱۴/۱۳۶ - ۱۳۷.

۱. ریحانة الأدب، ۲/۶۰.

۳. طبقات اعلام الشيعة (قرن ۱۱ هـ)، ص ۴۱۳.

مکرم لو أمدحه أمدح له و الكلّ مادح له و لو ألومه له ألوم له ما لادم أحد له...».

نسخه‌هایی از این اثر در کتابخانه سید محمد بن عبدالعظیم الهادی در یمن، به شماره «۳۹۸»<sup>(۱)</sup> (به خط مؤلف، تصویر در کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره)، به شماره «۱۲۶۳»)<sup>(۲)</sup>؛ کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره)، به شماره «۱۳۹۸۹»<sup>(۳)</sup> (ج ۳، کتابت ۱۲۳۳ ق، در ۵۳۷ برگ)؛ کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی در مشهد، به شماره‌های «۹۴۸۶»<sup>(۴)</sup> و «۱۷۸۱۱»<sup>(۵)</sup>؛ کتابخانه دانشکده حقوق تهران، به شماره «۲۵۳»<sup>(۶)</sup>؛ کتابخانه محمد علی تربیت، در تبریز<sup>(۷)</sup>؛ کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار (شهید مطهری) در تهران<sup>(۸)</sup>؛ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، به شماره «۱۶۸»<sup>(۹)</sup>؛ کتابخانه ملی ملک در تهران، به شماره «۱۳۴۳»<sup>(۱۰)</sup> (تصویر در مرکز احیای میراث اسلامی در قم، به شماره‌های «۹۷۹» و «۹۹۰»<sup>(۱۱)</sup>؛ کتابخانه آیت الله العظمی گلپایگانی در قم، به شماره «۶۶۳۴/۳۴/۴»<sup>(۱۲)</sup>؛ کتابخانه مدرسه آیت الله شریانی در نجف اشرف، به شماره «۴»<sup>(۱۳)</sup> و نسخه‌ای را نیز مرحوم آغا بزرگ تهرانی نزد مولوی حسن یوسف هندی در کربلا<sup>(۱۴)</sup> دیده است.

۱. مصادر التراث فی المكتبات الخاصة فی الیمن، ۵۱۲/۱.
۲. نشریه میراث شهاب (قم)، س ۱۱، ش ۱-۲ (پیاپی ۳۹-۴۰) بهار و تابستان ۱۳۸۴، صص ۲۴۴-۲۴۹.
۳. فهرست کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره)، ج ۳۵ (مخطوط).
۴. فهرست الفبایی کتابخانه آستان قدس رضوی، ص ۳۶۸.
۵. فهرست کتابخانه آستان قدس رضوی، ۹۲/۱۴.
۶. فهرست کتابخانه دانشکده حقوق تهران، ص ۲۴۴.
۷. فهرست کتابخانه سپهسالار، ۵۳/۲.
۸. همان، ۵۳/۲، ۱۳۱؛ به نظر می‌رسد، نسخه‌ای از این اثر در کتابخانه سپهسالار نباشد و مرحوم ابن یوسف، تنها گزارشی از این شرح و اثر به دست داده باشد!
۹. فهرست کتابخانه دانشگاه تهران، ۴/۲ - ۶. ۱۰. فهرست کتابخانه ملی ملک، ۶۹/۱-۷۰.
۱۱. فهرست عکسی مرکز احیای میراث اسلامی، ۲۲۲/۳-۲۲۳، ۲۳۳.
۱۲. فهرستگان نسخه‌های خطی حدیث و علوم حدیث شیعه، ۲۶۸/۲.
۱۳. معجم الآثار المخطوطة حول أميرالمؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام، ص ۴۶.
۱۴. الذریعة، ۴۳۶/۲.

آغاز (ج ۱): «بسملة، و به نستعين، الحمد لله الذي دَلَّ على ذاته بذاته و جلَّ عن مغايرة صفاته و تنزَّه عن مجانسة مخلوقاته... أمَّا بعد فيقول... نظام الدين أحمد الجيلاني لَمَّا كان كتاب نهج البلاغة و نمط الفصاحة و طرق الخطب و الكتابة و سبل الموعظة و الخطابة الذي جمعه السيّد السند الشريف الجليل...».

آغاز (ج ۳): «بسملة، الحمد لله ما أحمد حمده و ما أكرم مدحه و ما أعدل عدله و ما أسما اسمه و ما أعلا حكمه و ما أكمل أمره... و من كلام له - عليه السلام - روى عنه أنه قال عند دفن سيّدة النساء فاطمة - عليهما السلام -...».

انجام (ج ۳): «... (قدمدم عليهم بذنبهم فسوّاها) <sup>(۱)</sup> لعموم رضائهم لها فمذكور في التفاسير و كتب القصص و الأخبار و به نختم الكلام و بالله العصمة و التوفيق... قد تمّت المجلّد الثالث من كتاب أنوار الفصاحة و أسرار البراعة لشرح نهج البلاغة على يدي القاصرة الكاسرة البائدة... عفى الله عنهم».

### ۳۳) اوراق دانش <sup>(۲)</sup>

مجموعه‌ای بسیار نفیس از رساله‌های متعدّد و منتخباتی از قصائد و قصص و موضوعات ادبی به نظم و نثر از مؤلف و دیگران است که به زبان عربی و فارسی نگارش یافته است. نسخه دستنویس <sup>(۳)</sup> این اثر در کتابخانه حکیم محمد نبی خان جمال سویدا در لاهور پاکستان، در ۱۱۴ ص، کتابت سال ۱۰۵۷ ق به خطّ مولی محمد بن حاجی محمود لاری (کاتب شجره دانش) موجود است.

### ۳۴) بازنامه

رساله‌ای کوتاه به زبان فارسی در شناختن باز شکاری و کیفیت نگهداری و معالجات آن است. نسخه دستنویس آن در کتابخانه مجلس شورای اسلامی (سنای سابق)، به شماره «۱۱۹۲/۳» <sup>(۴)</sup> موجود است.

۱. سورة الشمس، آیه ۱۶.

۲. دانشنامه ادب فارسی، ۲۵۵۷/۳/۴؛ موسوعة مؤلفی الإمامیة، ۲۹۷/۴.

۳. فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، ۸۶۸/۷.

۴. فهرست کتابخانه مجلس سنا، ۱۶۴/۲.

آغاز: «چون باز و نمی جره (؟) و باشه از یک ذاتند، بهترین ایشان باز است و دیگر سنج که به او پارسی سنگ گویند مانند باشه است، اما چشم وی ازرق است و بالش کوتاه و سطر...».

انجام: «... گوشت که می دهد باید به روغن زیت آلوده کند؛ در لاغری، گوشت سگ بچه و خوک بسیار مفید است».

### ۳۵) برون آوردن نام دزدان!

گویا رساله‌ای به زبان فارسی در علوم غریبه است که مؤلف در آن با بهره‌گیری از اعمالی خارق العاده، چگونگی شناسایی دزدان و اسامی آنان را بیان می‌دارد! نسخه دستنویس این رساله، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۱)</sup> موجود است.

۳۶) بود و نبود همه چیزها در یک ساعت است و آن هم پایه اعداد بی نهایت است! (رساله در اینکه...) (۲)

شاید بخش نخست این رساله، نظر به آیه شریفه «کن فیکون»<sup>(۳)</sup> دارد و بخش دوم آن نیز در موضوع ریاضیات است! که به زبان فارسی و عربی در ماه ذی الحجة الحرام سال ۱۰۵۶ تألیف گردیده است. دستنویس آن در کتابخانه ملی ملک، در تهران، به شماره «۱۱۴۲/۱۸»<sup>(۴)</sup> (برگ ۶۶-۶۹) موجود است.

### ۳۷) پیدایش پزشکی و تحقیق در الهام و لذت عقلی (۵)

رساله‌ای کوتاه به زبان فارسی، در موضوع علم پزشکی است که در سه فصل نگارش یافته است و در فقرات پایانی آن مؤلف به ترجمه و شرح نهج البلاغه (انوار الفصاحة) خود اشاره نموده است: «چنانکه امیر کلّ امیر در کتاب نهج البلاغه که فقیر آن را ترجمه

۱. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۶/۲. ۲. موسوعة مؤلفی الإمامیة، ۳۰۰/۴.

۳. سورة بقره، آیه ۱۱۲. ۴. فهرست کتابخانه ملی ملک، ۲۳۸/۵.

۵. فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ۴۸۶/۱؛ فهرستواره کتابهای فارسی، ۳۳۲۹/۵؛ موسوعة مؤلفی الإمامیة، ۳۰۰/۴.

فارسی کرده و شرح عربی نموده است». نسخه دستنویس این رساله، مربوط به سده ۱۱ هـ، به شماره «۳۲۲۳/۵»<sup>(۱)</sup> (برگ ۵۶-۶۲) در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است.

### ۳۸) تأثیر نفوس

رساله‌ای به زبان فارسی در موضوع اخلاقی - عرفانی و روانشناسی است. نسخه دستنویس این رساله، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۲)</sup> موجود است.

### ۳۹) تاریخ احوال شیخ ابونصر فارابی...

رساله‌ای کوتاه به زبان فارسی در شرح احوال معلم ثانی، ابونصر محمد بن احمد فارابی (در گذشته سال ۳۳۹ ق) و برخی دیگر از حکما، علما، فلاسفه و طبیبان است. نسخه دستنویس این رساله، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش، در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۳)</sup> موجود است.

### ۴۰) تدبیر الجلی (رسالة فی...)

رساله‌ای طبّی به زبان فارسی، در تدبیر زنان باردار، در مراقبت‌های لازم و زایمان است. این رساله موجز، ضمن مجموعه‌ای نفیس در کتابخانه قادریه بغداد، ذیل شماره «۱۴۲۱/۵۳»<sup>(۴)</sup> مندرج است.

### ۴۱) التعضیلات

رساله‌ای کوتاه به زبان عربی، درباره چند شبهه کلامی - عرفانی که مؤلف آن را برای برخی دانشمندان حیدرآباد فرستاده است. نسخه دستنویس آن در کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار (شهید مطهری)، به شماره «۲۹۱۹/۱۸»<sup>(۵)</sup> (برگ ۱۴۲ الف - ۱۴۲ ب) موجود است.

۱. فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ۲۱۸۳/۱۱-۲۱۸۴.

۲. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۶/۲. ۳. همان، ۴۷۶/۲.

۴. الآثار الخطیة فی المكتبة القادریة، ۶۸/۵. ۵. فهرست کتابخانه سپهسالار، ۴۵۰/۳-۴۵۱.

آغاز: «بسملة، الحمد لله على إفضاله... و بعد فيقول... نظام الدين احمد الملقب بـ فلک نظام الدين الجيلاني: إن شبهات مسمّاة بالتعضيلات... كتبها إلى بعض أفاضل حيدرآباد...». انجام: «كما لا يخفى على التعنّن بعد الغور».

#### (۴۲) تعلق نفس به أعدل اعضاء<sup>(۱)</sup>

رساله کوتاه به زبان فارسی در موضوع طب و روانشناسی است، در اینکه نفس آدمی به اعدل اعضاء وی متعلق است. نسخه دستنویس این رساله، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش (برگ ۲۱۸-۲۱۹) در کتابخانه آصفیه حيدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجاميع»<sup>(۲)</sup> موجود است.

#### (۴۳) تعليقات على كتاب من لا يحضره الفقيه

تعليقاتی به زبان عربی بر برخی فرازهای مشکل کتاب من لا يحضره الفقيه، تأليف ابو جعفر محمد بن علی قمی، مشهور به شيخ صدوق (درگذشته سال ۳۸۱ ق) است که محشی در آن به برخی نوشته‌های استادش ميرداماد، محمد باقر بن محمد استرآبادی (درگذشته سال ۱۰۴۰ ق) نظر دارد؛ در برخی مصادر<sup>(۳)</sup> گفته شده که این تعليقه بر کتاب حلّ مشکلات کتاب من لا يحضره الفقيه استادش ميرداماد است، لیکن چنین کتابی - بنابر آگاهی راقم سطور - با این عنوان، جایی ملاحظه نگردیده و آنچه هست با عنوان، حاشیه کتاب من لا يحضره الفقيه ثبت شده که تنها نسخه آن نیز در کتابخانه شخصی مرحوم فخرالدین نصیری در تهران موجود است و میکرو فیلمی از آن نیز در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، به شماره «۶۰۳۰»<sup>(۴)</sup> موجود است. نسخه‌ای دستنویس از این تعليقات ارزشمند در کتابخانه موزه سالار جنگ حيدرآباد هند، به شماره «H.I.۳۸» (در ۴۰ برگ) موجود است.

#### (۴۴) التفسير (رسالة في...)

رساله‌ای کوتاه به زبان عربی، در تفسیر برخی سوره‌ها و آیات قرآن کریم است. نسخه دستنویس این رساله، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش در کتابخانه

۱. فهرستواره کتابهای فارسی، ۳۳۸۰/۵. ۲. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۵/۲.

۳. موسوعة مؤلفی الإمامية، ۲۹۷/۴-۲۹۸. ۴. فهرست میکرو فیلم‌های دانشگاه تهران، ۱۹۳/۳.

آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۱)</sup> آمده است.

#### (۴۵) تفسیر بعض أسماء الحكماء القدماء

رساله‌ای کوتاه به زبان عربی، در شرح احوال و اسامی برخی حکما و فلاسفه قدیم یونان و ایران است که ضمن مجموعه‌ای نفیس، در کتابخانه قادریه بغداد، ذیل شماره «۱۴۲۱/۵۳»<sup>(۲)</sup> مندرج است.

#### (۴۶) تلخیص درّة الغوّاص فی أوهام الخواصّ<sup>(۳)</sup> = منتخب کتاب درّة الغوّاص...

درّة الغوّاص فی أوهام الخواصّ<sup>(۴)</sup> کتابی است ادبی، در موضوع لغت که از سوی ابومحمد قاسم بن علی بن محمد بصری حریری، صاحب المقامات (درگذشته سال ۵۱۶ ق) تألیف گردیده است؛ حریری در آن اثر، حدود ۲۵۰ کلمه از اغلاط مشهور به کاررفته در عبارات و کلمات و ابیات دانشمندان و شاعران را جمع آوری نموده و سپس با دلائل خود، غلط بودن آن الفاظ را بیان نموده و معادل صحیح آن را می‌آورد؛ حکیم الملک گیلانی مختصری از این اثر فراهم آورده است؛ به گونه‌ای که وی شواهد آن را انداخته و اقتصار بر کلمات مستعمله و صحیح آن‌ها کرده است؛ وی در مقدمه آن گوید که در کمتر از ۴ ساعت، این انتخاب را انجام داده و نیز اغلاط بکاررفته دیگری که حریری از آن‌ها یاد نکرده، در پایان آن تلخیص، افزوده است. نسخه‌هایی دستنویس از این اثر که به زبان عربی تألیف گردیده، در کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۳۱»<sup>(۵)</sup> (برگ ۷۳-۷۵)؛ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، به شماره «۳۲۲۳/۷»<sup>(۶)</sup> (برگ ۶۹-۸۰، کتابت سده ۱۱هـ)؛ نسخه دیگر، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۷)</sup> و همچنین بنا به نوشته مرحوم ابن یوسف حدائق شیرازی، در فهرست سپهسالار<sup>(۸)</sup>،

۱. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۸/۲. ۲. الآثار الخطیة فی المكتبة القادریة، ۶۷/۵.

۳. الذریعة، ۴۲۲/۴؛ ریحانة الأدب، ۶۰/۲؛ موسوعة مؤلفی الإمامیة، ۳۰۰/۴.

۴. کشف الظنون، ۷۴۱/۱-۷۴۲. ۵. الآثار الخطیة فی المكتبة القادریة، ۵۷/۵-۵۸.

۶. فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ۲۱۸۴/۱۱.

۷. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۶/۲.

۸. فهرست کتابخانه سپهسالار، ۱۹/۲-۲۰؛ حضرت آیت الله روضاتی در فهرست کتابخانه‌های



نسخه دیگری هم - که در زمان حیاتِ منتخبِ تحریر گردیده - به ضمیمه ۱۲ رساله دیگر از همو، نزد محمد علی خان تربیت، در تبریز موجود است.

آغاز: «الحمد لله الذي خلق الإنسان و علمه اللغات البيان... أمّا بعد فيقول الفقير إلى الله الغنى نظام الدين أحمد الكيلاني: هذه رسالة منتخبة من كتاب درة الغواص في أوهم الخواص للشيخ العلامة فخر البلغاء أبو القاسم بن عثمان بن الحريري البصري انتخبه بحيث أخذت اللغات كلها مع ذكر التخططات و التصحيحات إشعاراً على يسر من وجوه لخطيئات تاركاً لذكر المستشهدات من الأشعار و الأمثال و كلمات الأكابر و الآيات القرآنية اقتصاراً على أقل ما يحتاج إليه...».

انجام: «... و هو خطأ لأنّ أسماء الجنس المذكّر لا يجمع بالألف و التاء».

#### ۴۷) توبه و نیت آن و صیغه آن

رساله ای اعتقادی به زبان فارسی در موضوع توبه حقیقی و چگونگی نیت و صیغه آن است. نسخه دستنویس این رساله، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۱)</sup> موجود است.

#### ۴۸) جامع العلوم<sup>(۲)</sup> = مقامات نظامی = المقامات = مقامات فی بیان الشبهات

کتابی به عربی در علوم و فنون گوناگون از طبیعیات و اعتقادیات و بنا به نوشته استاد حجّتی: «کتابی در گوناگونی دانش‌ها» است، که مؤلف در آن به برخی شبهات مطرح در علوم و فنون پاسخ داده است و بنا به نوشته عثمان علی در فهرست کتابخانه آصفیه: «حکیم موصوف در این رساله... اکثر شبهاتی که در فنون حکمیّه و علمیّه و دینیّه راه می یافت... تحریر فرموده، داد کمال تبخّر و تمهّر در فنون داده!» جالب است بدانیم که مؤلف مدّعی است: «در این اثر و جوهی از علوم و فنونی از حکمت، جمع شده، که تا کنون احدی به غایت آن راه نیافته و جنّ و انسی به حریم و ساحت آن دست نیازیده است!» نسخه هایی دستنویس از این اثر در کتابخانه قادریه بغداد، به شماره

اصفهان (۱۵/۱) فرموده اند که مجموعه ای از رسائل نظام الدین احمد گیلانی، از جمله تلخیص

درة الغواص در کتابخانه سپهسالار می باشد، که صحیح نیست!

۱. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۸/۲. ۲. موسوعة مؤلفی الإمامیة، ۲۹۸/۴.

«۱۴۲۱/۴۲»<sup>(۱)</sup> (برگ ۹۸-۱۰۴)؛ کتابخانه ملی ملک در تهران، به شماره «۱۱۴۲/۲۲»<sup>(۲)</sup> (برگ ۸۳-۱۱۴) و نسخه دیگری نیز، ضمن دائرةالمعارف بزرگ او، شجره دانش (برگ ۱۶۱-۱۶۲) در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹مجامع»<sup>(۳)</sup> موجود است؛ نیز در همین مجموعه نفیس آصفیه (برگ‌های ۲۰۹-۲۱۰) پراکنده‌هایی به نقل از المقامات با عنوان: «من الالغاز المسائل المنقولة من المقامات (و) کلمات متفرقة حکمیة نقلیة و عقلیة و بیان معنی مفتوح العنوة» آمده که بایستی بخش‌هایی از همین المقامات وی بوده باشد. ناگفته نماند که منظور از «نظامی» در بخشی از عنوان اثر (مقامات نظامی)، اشاره به نام خود مصنف «نظام الدین احمد» دارد و هیچ ارتباطی با «نظامی گنجوی» ندارد!

آغاز: «الحمد لله الموجود بجلاله، المحمود بفعاله، المعبود بکماله، المقصود بجماله... أما بعد فيقول الفقير إلى الله الغني نظام الدين أحمد الجيلاني: إني قد جمعت في هذا الكتاب وجوهاً من العلوم وفنوناً من الحكمة التي لم يطلع عليها أحد إلى الآن ولم يطمئن إنس ولا جان...!»  
انجام: «... قل كل من عند الله و تحبس نفس النفس و الله أعلم بالصواب.»

#### ۴۹) الجبر و التفويض<sup>(۴)</sup>

رساله‌ای به عربی در بیان مسأله جبر و تفویض از دیدگاه کلام شیعی است که در یک فصل کوتاه نگارش یافته است. نسخه‌ای دستنویس از آن مربوط به سده ۱۱ هـ، به شماره «۳۲۲۳/۱۱»<sup>(۵)</sup> (برگ ۹۵-۹۸) در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است.

#### ۵۰) چوب چینی و قهوه و چایی و تنباکو<sup>(۶)</sup>

رساله‌ای طبّی و طبیعی در خواصّ دارویی و کیفیت بکارگیری و خوردن چوب چینی و قهوه و چایی و تنباکو، در علم پزشکی، برای معالجات طبّی، که به زبان فارسی

۱. الآثار الخطیة فی المكتبة القادریة، ۶۲/۵-۶۳.

۲. فهرست کتابخانه ملی ملک، ۲۳۸/۲۵. ۳. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۳/۲-۴۷۵.

۴. موسوعة مؤلفی الإمامیة، ۲۹۸/۴.

۵. فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ۲۱۸۴/۱۱.

۶. فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ۴۱۴/۱، فهرستواره کتابهای فارسی، ۳۸۲۷/۵.

نگارش یافته است. نسخه دستنویس این رساله، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش، در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۱)</sup> موجود است.

### (۵۱) حاشیه الأفق المبين<sup>(۲)</sup>

تعلیق‌های مختصر به زبان عربی بر کتاب الأفق المبين استادش، میرداماد، محمد باقر بن محمد استرآبادی (درگذشته سال ۱۰۴۰ ق) در مسأله «عدمی بودن شر» که با حاشیه‌ای خود مرحوم میرداماد، با نشان «منه رحمه الله تعالی»، در هامش تلفیق شده است. نسخه‌ای دستنویس از آن مربوط به سده ۱۱ هـ به خط محمد مؤمن جدیدالاسلام کشمیری، به شماره «۳۹۰۱/۷»<sup>(۳)</sup> (برگ ۳۸) در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است. رساله‌ای با عنوان کیفیت وجود الشرور در کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۳۶»<sup>(۴)</sup> (برگ ۷۸-۷۹) نگهداری می‌گردد که ممکن است نسخه دیگری از این حاشیه بوده باشد.

آغاز: «بسملة، ینبغی أن یعلم أن الشرور المشاهدة إثمًا هی شرور بالعرض...». انجام: «من أن الموجودات بما هی موجودات لیست بشرور؛ هذا ممّا یتعلّق بالکتاب الشریف الموسوم بـ الأفق المبين وإثمًا علّقه به نظام الدین الجیلی، أذاقه الله حلاوة التحقیق».

### (۵۲) حبيب الإله من النبي و أعاجب الخواص من الأشياء (رسالة فی بیان...)

رساله‌ای کوتاه و طبّی به زبان عربی است که گویا مؤلف در آن به برخی روایات و فرموده‌های طبّی نبوی و نیز اقوال پزشکان شهیر استناد جسته است. نسخه دستنویس این رساله، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش (برگ ۲۰۳-۲۰۴) در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۵)</sup> موجود است.

### (۵۳) حدوث الدهر<sup>(۶)</sup> = حدوث العالم

رساله کوتاه فلسفی در مسأله حدوث عالم به زبان عربی است که مؤلف در آن با استناد به

۱. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۸/۲. ۲. موسوعة مؤلفی الإمامیة، ۲۹۸/۴.

۳. فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ۲۸۸۹/۱۲.

۴. الآثار الخطیة فی المكتبة القادریة، ۶۰/۵. ۵. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۵/۲.

۶. فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ج ۱/۲/۷۸۲؛ فهرستواره کتابهای فارسی، ۱۳۳/۶؛ در این مصادر زبان رساله، فارسی ثبت شده است که با توجه به نسخ متعدّد آن، زبان آن عربی است!

گفته‌های استادش میرداماد (درگذشته سال ۱۰۴۰ ق) و برخی فلاسفه قدیم و ابن سینا، پس از تقسیم بندی حدوث به دهری و زمانی، پیرامون موضوع، به نقض و ابرام آن پرداخته است. نسخه‌هایی دستنویس از این رساله در مرکز احیای میراث اسلامی، در قم، به شماره «۹۸۱/۴»<sup>(۱)</sup> (برگ ۲۹-۴۰) کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۳»<sup>(۲)</sup> (برگ ۳۲-۳۳)؛ کتابخانه خدابخش خان بهادر در بانکی پور (پتنه) هند، به شماره «۲۶۴۱/۳۳»<sup>(۳)</sup> (کتابت ۱۱۰۰ ق) و دیگری، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش (برگ ۱۹۱-۱۹۴) در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۴)</sup> موجود است.

آغاز: الحمد لله الذي خلق العالم من اللاشيء المحض و اللیس الصرف و العدم الصریح بالإمكان أي بسبب الإمكان الذاتی بلازمان... و بعد فيقول الفقير إلى رحمة ربه الغنى نظام الدين أحمد الجيلاني... اعلم أيها الأخ البارّ الزكي صاحب الطبع المستقيم و الفهم القوى القويم ممن يشتهي أن يسمع معّ الحكمة الإيمانية و لبّ الحجّة البرهانية في الحكمة اليونانية، أن خلاصة ما أفاد أستاذنا في العلوم في تصنيفاته من الخلصة الملكوتية القدوسية التي قرئتها عليه...»

انجام: «مجموع النفوس الكلّ و مجموع العقول عقل الكلّ و أكثرهم خصّ العالم بالسماء غير ملتفت بالكائن الفاسد».

#### ۵۴) حذاق التراجمة في الإسلام

نسخه‌ای دستنویس از این رساله که به زبان عربی نگارش یافته است، ضمن مجموعه‌ای نفیس در کتابخانه قادریه بغداد، ذیل شماره «۱۴۲۱/۵۳»<sup>(۵)</sup> مندرج است.

#### ۵۵) حقیقة الجوهر و العرض (رسالة في بيان...)

رساله‌ای فلسفی کوتاهی به زبان عربی و فارسی، در بیان ماهیت و حقیقت جوهر و

۱. فهرست مرکز احیای میراث اسلامی، ۲۰۲/۳.

۲. الآثار الخطیة فی المكتبة القادریة، ۴۵/۵.

۳. معجم التاريخ التراث الإسلامی فی مكتبات العالم، ۳۹۳/۱-۳۹۴.

۴. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۴/۲ در مصدر، تحت عنوان رساله در بیان حدوث دهری ثبت

گردیده است. ۵. الآثار الخطیة فی المكتبة القادریة، ۶۷/۵.

عرض است و اینکه «هر یک بدون دیگر در وجود یافت همی شود، گو جوهر اشرف و اعلی و اقدم است و عرض ادنی و مؤخر است... و جوهر بی عرض مؤثر نیست»؛ در آغاز این رساله، ابیاتی به زبان فارسی و عربی و نیز دو خطبه فارسی و عربی آمده است. نسخه دستنویسی بخط مؤلف آن، ضمن دائرةالمعارف بزرگ او، شجره دانش (برگ ۱۵۹-۱۶۰) در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۱)</sup> و دیگری در کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۴۰»<sup>(۲)</sup> (برگ ۹۵-۹۶) موجود است. آغاز: «الحمد لله رب العالمین و یا من ذکره شرف للذاکرین... أمّا بعد حمد واجب الوجود لذاته القیوم بالبقاء و الدوام...». انجام: «... و هو التأثير التاسع الانفعال و هو التأثير كما قرّر مشروحاً فی موضعه».

#### ۵۶) حقیقه الوجود و لوازمه و کیفیتّه (رساله فی...)

رساله‌ای فلسفی به زبان فارسی، در ماهیت و حقیقت و مباحث پیرامون وجود است. نسخه‌هایی دستنویس از این اثر در کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۳۳»<sup>(۴)</sup> (برگ ۷۵-۷۷) و کتابخانه ملی از میر ترکیه، به شماره «۱۱۸۲/۱۰»<sup>(۵)</sup> (برگ ۱۵۳-۱۵۶) موجود است و بنا به نوشته علیرضا قره بلوط در معجم التاریخ، این اثر در سال ۱۳۱۶ ق در استانبول به چاپ رسیده است. آغاز: «حمد بی حدّ و ثنای بی عد مرصانعی را جلّ شأنه و عظم برهانه...». انجام: «... اسفل السافلین کرد و أعود و ألوذ بر رب العالمین».

#### ۵۷) حکایات غریبه

مرحوم ابن یوسف حدائقی در فهرست سپهسالار (۲/۲۰) پس از اینکه گزارشی از تکملة درّة الغواص نظام الدین احمد گیلانی ارائه نموده است، وعده داده که ذیل حکایات غریبه وی، از مؤلفات دیگر وی نام خواهد برد؛ لیکن شوربختانه، به هر دلیل

۱. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۳/۲. ۲. الآثار الخطیة فی المكتبة القادریة، ۶۲/۵.

۳. در فهرست کتابخانه آصفیه، ۶۲/۵، ابیات عربی و فارسی و خطبه فارسی آغاز این رساله ثبت نشده است!

۴. الآثار الخطیة فی المكتبة القادریة، ۵۹/۵.

۵. معجم التاریخ التراث الإسلامی فی مکتبات العالم، ۳۹۴/۱.

ممکن، این وعده به فراموشی سپرده شده و در فهرست مذکور مطالبی درباره این اثر یا سایر آثار او چیزی معرفی نشده است! از قرائن عبارات مرحوم حدائقی بر می آید که بایستی نسخه‌ای از این اثر فارسی و عربی نزد مرحوم محمد علی خان تربیت، در تبریز بوده باشد و الله اعلم.

(۵۸) خرد و سخن<sup>(۱)</sup>

مجموعه‌ای به فارسی، از قصائد مؤلف و برخی شاعران در فضائل عقل و حکمت است که در چند فصل از سوی مؤلف جمع آوری و در این مجموعه نگارش یافته است؛ نسخه‌ای دستنویس از این اثر در کتابخانه حکیم محمد نبی خان جمال سویدا در لاهور پاکستان (باکتابت ۱۰۵۷ ق به خط مولی محمد بن حاجی محمود لاری، در ۴۰ برگ) موجود است.<sup>(۲)</sup>

(۵۹) الخطاب إلى المجتهدین<sup>(۳)</sup> = الاجتهاد (رسالة فی...) = العجز عن الاجتهاد و التوقف و التوکل علی الله

گویا رساله‌ای است انتقادی به زبان عربی که در آن مؤلف به نقد برخی استدلالات فقیهان و مجتهدان و توصیه‌هایی به آنان پرداخته است!<sup>(۴)</sup> آنگونه که در ابتدای امر پیدا است، مؤلف گویا مشرب اخباری داشته و در این رساله بر اجتهاد و مبانی اجتهادی اصولیان اندکی خُرده گرفته است! هر چند که کتاب الدلائل القطبیة سید نورالدین علی بن حسین موسوی عاملی (درگذشته سال ۱۰۶۸ ق) در ردّ الفوائد المدتیة مولی محمد امین اخباری استرآبادی به نام وزیر<sup>(۵)</sup> سلطان عبدالله قطب‌شاه، یعنی «حکیم الملک نظام الدین گیلانی» صاحب ترجمه و اثر، تألیف گردیده است و آن نشان می‌دهد، فضای

۱. موسوعة مؤلفی الإمامیة، ۲۹۸/۴.

۲. فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، ۸۶۸/۷؛ دانشنامه ادب فارسی، ۲۵۵۷/۳/۴.

۳. موسوعة مؤلفی الإمامیة، ۲۹۸/۴.

۴. متأسفانه به جهت عدم دسترسی به متن رساله، امکان اظهار نظر قطعی در موضوع دقیق رساله مقدور نگردید!

۵. فهرست کتابخانه دانشکده ادبیات تهران، ص ۷۸.

غالب و حاکم بر دربار قطب شاه در ایام وزارت گیلانی، «مشرّب اصولی» بوده است و نه «مسلک اخباری»! نسخه‌هایی دستنویس از این اثر در کتابخانه ملی ملک در تهران، به شماره‌های «۱۱۴۲/۶»<sup>(۱)</sup> (برگ ۱۴-۱۵) و «۱۱۴۲/۱۴»<sup>(۲)</sup> (برگ ۵۸)؛ کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۴۴»<sup>(۳)</sup> (برگ ۱۰۵) و نسخه‌ای نیز، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش (برگ ۱۸۵-۱۸۶) در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۴)</sup> موجود است.

آغاز: «الحمد لله رب العالمين و الصلوة على محمد و آله أجمعين؛ أما بعد فيقول الفقير إلى الله الغني نظام الدين أحمد الكيلاني مخاطباً للمجتهدين و أمناء ائمة المعصومين و نقباء الأنبياء و ورثائه [كذا] المرسلين: أيها المجتهدون في الدين، المتبحرون...».

انجام: «... و لكن أمر بين أمرين فيلزم التوقف في المقام و الله أعلم بالكمال و التمام».

#### ۶۰. خفیات الآثار و الواقعة فی العالم<sup>(۵)</sup> (رسالة فی بیان...)

رساله‌ای به زبان عربی در اینکه عالم و هستی و هر آنچه در اوست، نیکو و زیباست! نسخه دستنویس آن در کتابخانه ملی ملک در تهران، به شماره «۱۱۴۲/۱۱»<sup>(۶)</sup> (برگ ۲۲-۲۶) موجود است.

#### ۶۱. خلاصة التذكرة فی طبّ (= طلب) التجربة<sup>(۷)</sup>

رساله‌ای نسبتاً حجیم به زبان عربی، در علم پزشکی و داروشناسی است که مؤلف در آن به خصوصیات برخی گیاهان طبّی در ۳۶۴ باب پرداخته و در مقدمه آن اسامی ۸۲ طبیب از پزشکان نامی قدیم یونان و دوره اسلامی را که در تألیف این اثر از آثار آنان سود جسته، آورده است. نسخه دستنویس این اثر در کتابخانه خدابخش خان بهادر در بانکی پور (پتنه) هند، به شماره «H.L.۲۱۰۵» (کتابت سال ۱۲۴۶ق، در ۱۷۳ برگ) و

۱. فهرست کتابخانه ملی ملک، ۲۳۷/۵. ۲. همان، ۲۳۸/۵.

۳. الآثار الخطیة فی المكتبة القادریة، ۶۳-۶۴/۵.

۴. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۴/۲. ۵. موسوعة مؤلفی الإمامیة، ۲۹۸/۴.

۶. فهرست کتابخانه ملی ملک، ۲۳۸/۵. ۷. موسوعة مؤلفی الإمامیة، ۲۹۸/۴.

نسخه دیگری نیز در کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۵۲»<sup>(۱)</sup> (برگ ۱۲۷-۱۶۶) موجود است.

آغاز: «الحمد لله الواحد الأحد الحكيم الصانع الصمد القادر العليم الذي خلق الأرض ذات نبات... و بعد فيقول الفقير إلى الله الغني نظام الدين أحمد المتطبب الملقب بحكيم الملك الجيلاني: إن هذه رسالة وجيزة مشتملة على علاج أمراض أبدان الإنسان من الرأس إلى القدم بالأدوية المفردة التي كل واحد منها بخواصها المجربة، مستندة إلى الحكماء العظام و الأطباء الكرام [و] علماء ذوی الاحترام...».

انجام: «... و يغسل به جفانه فإنه يزول الخواص؛ تمت الرسالة بعون الله تعالى».

#### ۶۲) خواص برخی از گیاهان<sup>(۲)</sup>

رساله ای کوتاه به زبان فارسی، در خواص دارویی برخی گیاهان مانند هلیله، بابونه، رازیانه، شیردختران، شیر شتر، جند بیدستر، افیون، چوب چینی، مصطکی، فادزهر (پادزهر)، تریاق، فاروق و جز اینهاست. نسخه ای دستنویس از آن مربوط به سده ۱۱ هـ به شماره «۳۲۲۳/۶»<sup>(۳)</sup> (برگ ۶۳-۶۸) در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است.

#### ۶۳) خواص بعضی ادویه مفرده و مرکبه = خواص ادویه<sup>(۴)</sup>

رساله ای طبّی به زبان فارسی است که مؤلف در آن به خواص دارویی برخی ادویه های مفرده و مرکبه پرداخته است. نسخه دستنویس این رساله، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۵)</sup> موجود است.

۱. الآثار الخطیة فی المكتبة القادریة، ۶۷/۵.

۲. فهرست نسخه های خطی فارسی، ۴۱۹/۱؛ فهرستواره کتابهای فارسی، ۳۸۴۳/۵؛ موسوعة مؤلفی الإمامیة، ۳۰۰/۴.

۳. فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ۲۱۸۴/۱۱.

۴. فهرستواره کتابهای فارسی، ۳۴۴۰/۵. ۵. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۶/۲.



۶۴) خواص بعض زهر و طرق خوردن آن (رساله در بیان...) = خواص زهر<sup>(۱)</sup>

رساله طبّی کوتاهی به زبان فارسی در بیان شناخت خواص برخی زهرهای حیوانات، همچون زهر عقرب و مار یا زهرهای طبیعی همراه چگونگی استعمال دارویی آنها و تهیه پادزهر از آنهاست. نسخه دستنویس این رساله، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش (برگ ۲۲۰-۲۲۲) در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۲)</sup> موجود است.

۶۵) خواص بقول و جوب و اثمار (رساله در بیان...) = خواص الخضروات و البقول<sup>(۳)</sup>

مؤلف، آنچه در روایات نسبت به منافع و فوائد مصرف مویه‌ها، سبزیجات و حبوبات بوده، از کتاب الکافی (تألیف ابو جعفر محمد بن یعقوب کلینی، درگذشته سال ۳۲۹ ق) و جز آن، استخراج نموده و این اثر را به فارسی ترجمه نموده است. نسخه دستنویس این رساله، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۴)</sup> موجود است، در ادامه این رساله، فایده‌ای در محاضرات ادبی نیز به نقل از مؤلف با عنوان «کلمات چند از وقایع مجالس علماء و صحبت اشعار» آمده است که در خور توجه می‌باشد.  
آغاز: «شکر مر خدای را که گردانید زمین را سبز...».

۶۶) خواص خواندن کلام حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام...<sup>(۵)</sup>

مؤلف در این رساله که به زبان فارسی نگارش یافته، با ذکر ابیاتی از دیوان حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام، به خواص عجیب خواندن آنها اشاره نموده است. نسخه

۱. فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ۵۳۲/۱. ۲. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۵/۲.

۳. الذریعة، ۲۷۲/۷؛ طبقات اعلام الشيعة (قرن ۱۱ هـ)، ص ۲۱.

۴. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۸/۲؛ در فهرست مذکور این اثر، سه رساله مستقل از هم، معرفی شده است؛ لیکن به جهت اتحاد موضوع و احتراز از تطویل، به تأسی از مرحوم آغا بزرگ تهرانی در الذریعة، آن را، تحت عنوان یک رساله، ثبت نمودم.

۵. عنوان آن فهرست کتابخانه آصفیه (۴۷۵/۲)، «نقل عجیب از خواص خواندن کلام امیر - علیه السلام - منقول از دیوان حضرت» چنین آمده است.

دستنویس این رساله، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش (برگ ۲۲۶) در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۱)</sup> موجود است.

**۶۷) خواص الفادزهر (رسالة فی...) = شرح فادزهر<sup>(۲)</sup>**

رساله ای طبّی به زبان فارسی در داروشناسی در خواص و شناخت برخی پادزهرهاست. نسخه‌هایی دستنویس از این اثر در کتابخانه رضا در رامپور هند و دیگری در کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۱۲»<sup>(۳)</sup> (برگ ۴۰-۴۱) موجود است.

آغاز: «اللهم أعوذ بك من شرّ السام و الهام و العام و اللام و من سموم شرور نفوس الإنسان و الجانّ و الحيوان و الديدان و الحشرات...».  
انجام: «...خوردن با زهر و الله اعلم».

**۶۸) خواص لا إله إلا الله<sup>(۴)</sup> = کلمة التوحيد و تماميته و بعض عجائبه = کلمة التوحيد و کونها مرکباً من حروف «الله» (رسالة فی بیان...)**

رساله ای ادبی، عرفانی و اعتقادی به زبان عربی در شرح کلمه توحيد «لا إله إلا الله» است که مؤلف با بهره‌گیری از نظریات عرفانی برخی عارفان نامی، همچون محی الدین ابن عربی (درگذشته سال ۶۳۸ ق) و نیز استادش، شیخ بهائی (درگذشته سال ۱۰۳۰ ق)، آن را در حدود سال ۱۰۵۵ ق نگاشته است. مؤلف در این رساله با آوردن چند نکته لطیف عرفانی، بیان می‌دارد: «هنگام گفتن ذکر «لا إله إلا الله» در شب جمعه ۱۹ شوال سال ۱۰۵۵ ق به وی الهام شده است!» نسخه‌هایی دستنویس از این اثر در کتابخانه مرحوم دکتر اصغر مهدوی<sup>(۵)</sup> در تهران؛ مرکز احیای میراث اسلامی در قم، به شماره «۹۸۱/۵»<sup>(۶)</sup> (برگ ۴۱-۴۶) و کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۴»<sup>(۷)</sup> (برگ

۱. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۵/۲. ۲. موسوعة مؤلفی الإمامية، ۳۰۰/۴.

۳. الآثار الخطیة فی المكتبة القادریة، ۴۸/۵-۴۹.

۴. موسوعة مؤلفی الإمامية، ۲۹۹/۴.

۵. نشریة نسخه‌های خطی، دفتر ۲، ۱۳۴۱ ش، ص ۱۸۰.

۶. فهرست مرکز احیای میراث اسلامی، ۲۰۲/۳-۲۰۳.

۷. الآثار الخطیة فی المكتبة القادریة، ۴۵/۵-۴۶.

۳۳-۳۴) موجود است.

آغاز: «الحمد لله ولا إله إلا الله الذي وفقني وألهمني بدرك كيفية تركيب هذه الكلمة الطيبة وخصني بها...».

انجام: «فهكذا هذا اللفظ في كلِّ مقام نائب مناب اسم ذلك المقام و قائم مقامه كما نقل صاحب الفتوحات فيها... و ايماء شريف بأن الإيمان قائم بالائمة الطاهرين صلوات الله عليهم أجمعين و الحمد لله رب العالمين».

#### ۶۹) خواص الهليلجات (رسالة في...)

رسالة طبّي کوتاهی به زبان عربی در بیان شناخت، خواصّ و منافع «هليلة» و «اهليلجه» و مجربات مؤلف در زمينه علاج بيمارها با اين ماده دارویی است؛ گفتمی است که «هليلة» از درختان نواحی حاره است که میوه آن مصارف طبّي و دارویی دارد؛ گفته شده نوع مرغوب آن «هليلة کابلی» است<sup>(۱)</sup> که در دفع دردها و آلام سر مفید است. نسخه‌ای دستنویس از این اثر در کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۱۵»<sup>(۲)</sup> (برگ ۴۴-۴۵) موجود است. با توجه به سرآغاز و زبان آن، این رساله جز خواصّ الهليلجات (ذیل) و شرح خواصّ الإهليلج است که در ادامه این نوشتار معرفی شده است. آغاز: «الحمد لله على ما أنعم من فضله و طوله و الصلوة على محمد و آله...». انجام: «... و يدفع اللكنة عن اللسان أكلاً و ضماداً و الله أعلم بكلّ ذلك بالصواب».

#### ۷۰) خواصّ الهليلجات (رسالة في...)

رسالة دیگر به زبان فارسی، در بیان شناخت هليلة است که البته جز رساله معرفی شده در ذیل می باشد. این اثر با اندکی اختلاف در سرآغاز آن، شبیه نخستین مجموعه نفیسی است که در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۰۶ طّب»<sup>(۳)</sup> (کتابت قرن ۱۱ هـ و در ۳۳۶ص) معرفی گردیده و پیش تر در این نوشتار با عنوان ادویه مفرده، از نظر گذشت؛ نسخه‌ای از این رساله در کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۲۵»<sup>(۴)</sup>

۲. الآثار الخطیة فی المكتبة القادریة، ۵/۵۰.

۱. لغت نامه دهخدا، ماده «هليلة».

۴. الآثار الخطیة فی المكتبة القادریة، ۵/۵۵.

۳. فهرست کتابخانه آصفیه، ۲/۱۱۸.

(برگ ۵۹-۶۰) موجود است.

آغاز: «[شکر و سپاس ببقیاس مرصاعی را] که آدمی را بقوّت عقل و تمییز از سائر حیوانات امتیاز داده و مُدرکِ جزئیّات و کلیّات...».

انجام: «... ما کُنّا لنهتدی لولا أن هدانا الله و الحمد لله واحد [و] بسّ و هو تعالی و تقدّس».

(۷۱) خواصّ هلیله<sup>(۱)</sup> = منفع هلیله کابلی (رساله در بیان...) = خواصّ الهلیلجات

رساله کوتاهی در داروشناسی و خواصّ طبّی هلیله، به خصوص «هلیله کابلی» و طرز استفاده از آن، همراه مجربّات دیگر مؤلّف از ادویه مرکبه و... با نقل برخی حکایات و اقوال و نظریّات جوکیان هند درباره «هلیله» به زبان فارسی نگارش یافته است. نسخه‌هایی دستنویس از آن در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، به شماره «۳۲۲۳/۲»<sup>(۲)</sup> (برگ ۱۴-۱۸)؛ کتابخانه خصوصی مرحوم دکتر اصغر مهدوی<sup>(۳)</sup>؛ کتابخانه موزه سالار جنگ در حیدرآباد هند، به شماره «۱۰۹» (برگ ۶۲-۶۸)؛ مرکز احیای میراث اسلامی در قم، به شماره «۹۸۱/۸»<sup>(۴)</sup> (برگ ۶۴-۷۲)؛ کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۲۸»<sup>(۵)</sup> (برگ ۶۵-۶۷) و نسخه دیگر، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش، در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۶)</sup> موجود است.

آغاز: «سپاس و ستایش ببقیاس مرصاعی را که پیکر بدیع الاساس انسان را بزبور عقل بیاراست...».

انجام (قادریه): «... و غرض بیان بعضی خواص بود که به راقم حروف ظاهر شد، به همان اقتصار نمود و السلام».

۱. فهرستواره کتابهای فارسی، ۳۸۴۳/۵؛ موسوعة مؤلّفی الإمامیّة، ۳۰۱/۴-۳۰۲؛ فهرست نسخه‌های خطّی فارسی، ۵۳۱/۱-۵۳۲؛ در این مصدر، عنوان رساله، به صورت خواصّ اهلیله آمده است.

۲. فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ۲۱۸۳/۱۱.

۳. نشریه نسخه‌های خطّی، دفتر ۲، ۱۳۴۱ش، ص ۱۸۰.

۴. فهرست مرکز احیای میراث اسلامی، ۲۰۴/۳.

۵. الآثار الخطیّة فی المكتبة القادریّة، ۵۶/۵. ۶. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۶/۲.

انجام: (مرکز احیا): «... و ذکر تکریر که در مواضع به قلم آمده، برای مبالغه و تأکید است».

### ۷۲) درجات کیفیات ادویّه و بیان اعتدال آن<sup>(۱)</sup> (رساله در بیان...)

رساله‌ای طبّی به زبان فارسی، در بیان خواصّ دارویی ادویه و چگونگی به کارگرفتن آن‌ها است. نسخه دستنویس این رساله، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۲)</sup> موجود است.

### ۷۳) درمان بواسیر (گفتار درباره...)<sup>(۳)</sup> = بواسیر (فصل در علاج...)<sup>(۴)</sup>

رساله‌ای طبّی موجز به زبان فارسی در درمان بیماری «بواسیر» است و در پاره‌ای فقرات از درمان‌هایی یاد می‌کند که پایه علمی ندارد! مرحوم دانش پژوه بر این باور است که این اثر باید از نظام الدین احمد گیلانی، نگارنده اسرار الأطباء بوده باشد، چه، سبک هر دو متن یکی است و در یک مجموعه، پشت سر هم آمده‌اند. نسخه‌ای دستنویس از آن، به شماره «۱۰۷۹/۳۲»<sup>(۵)</sup> (برگ ۱۹۶ - ۱۹۷) در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است.

آغاز: «فصل در علاج بواسیر، صاحب این مرض را لازم است که چیزی که خون فاسد از آن حاصل می‌شود، نخورد...».

انجام: «و پیاله شاخ گرگ آب خوردن و زهگیر آن در دست کردن و زهگیر و انگشتر کهربا داشتن و پیاله آن آب خوردن و بر پوست شیر نشستن، هر کدام دفع بواسیر می‌نماید؛ واللّه اعلم».

### ۷۴) دستورات

به نظر می‌رسد چندین نسخه و دستورالعمل طبّی باشد که به زبان فارسی نگارش یافته است. گفته شده که: «نسخه دستنویس این اثر در کتابخانه جمعیت آسیایی در

۱. فهرستواره کتابهای فارسی، ۳۲۷۱/۵. ۲. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۷/۲.

۳. فهرست نسخه‌های خطّی فارسی، ۴۸۳/۱؛ موسوعة مؤلفی الإمامیّة، ۲۹۹/۴.

۴. فهرستواره کتابهای فارسی، ۳۳۱۷/۵.

۵. فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ۷۵۱/۴.

بنگال کلکتہ ہند موجود است»<sup>(۱)</sup>.

### ۷۵) ذکر بعض المسائل (رسالة فی...)

رساله‌ای به زبان عربی در موضوعات متنوع در اثبات واجب و توحید، مراتب صنع و آفرینش و کائنات و فلک، اثبات نبوت، ماهیت نفس، تفسیر برخی آیات شریفه، تفسیر «الصلوة الوسطی»، بررسی مسأله قدر، تعریف طب، بیان مرض‌های نفسانی، فوایدی در منطق، جواب چند مسأله و شبهه در هندسه، حساب، نحو و... است که در ۱۲ «فن» تألیف شده است. دستنویسی از این اثر در کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۳۷»<sup>(۲)</sup> (برگ ۷۸-۷۹) موجود است و بنا به نوشته عماد عبدالسلام رؤوف در فهرست کتابخانه مذکور، این اثر از سوی مؤلف ناتمام مانده و دیگری آن را به پایان برده است.

آغاز: «الحمد لله الذي ابتدع ابتداءً و اخترهم بمشيئة اختراعاً و جعل بوجوده دليلاً...  
أما فيقول الفقير إلى الله الغني نظام الدين أحمد الجيلاني: هذه كتاب مشتمل على أجل فنون العلوم و أحسنها و أعزها و أهمها جمعته و ألفت و أضفت إليه ما سنع بخاطري القاصر و رتبته على اثنا عشر فناً...».

### ۷۶) رسالة عرفانية<sup>(۳)</sup>

رساله‌ای عرفانی به زبان عربی است که مؤلف در ابتدا مناجاتی را آورده و سپس با نگاهی فلسفی مفاهیم عقلی را به واجب و ممکن و ممتنع تقسیم و به بسط و شرح آن با نگاهی عرفانی پرداخته است؛ این اثر به درخواست و اشاره وزیر سلطان عبدالله قطب شاه هندی، شیخ الاسلام شمس الدین محمد بن علی خاتونی مشهور به ابن خاتون (شاگرد شیخ بهایی و مترجم اربعین<sup>(۴)</sup>) او) به احتمال زیاد در شهر حیدرآباد هند تألیف گردیده است. نسخه دستنویسی به خط مصنف آن، در کتابخانه مجلس شورای اسلامی

۱. موسوعة مؤلفی الإمامیة، ۲۹۹/۴. ۲. الآثار الخطیة فی المكتبة القادریة، ۶۱/۵.

۳. موسوعة مؤلفی الإمامیة، ۲۹۹/۴.

۴. نسخه‌ای از ترجمه اربعین شیخ بهایی، در کتابخانه کاخ گلستان (سلطنتی)، به شماره «۱۹۴۹» موجود است (بنگرید به: فهرست کتب دینی کاخ گلستان، ص ۱۲۲).

در تهران، به شماره «۵۱۳۸/۲۷»<sup>(۱)</sup> موجود است.

آغاز: «بسملة، هو الله لا إله إلا هو إلهاً ملكاً مالکاً كاملاً...».

انجام: «... من أحد الثلث إلى الآخر مع أنه من المفهومات العقلية فيلزم عدم انحصار المفهومات في المفهومات الثلاثة المذكورة و هو من الشبهات الدقيقة».

(۷۷) سبب اختلاف المذاهب (رسالة في بيان...) = اختلاف المذاهب و كثرة طرقه (رسالة في تحقيق...) = دليل عقلي في اختلاف المذاهب

رساله‌ای کوتاه به زبان عربی، در بیان علت وجود اختلاف میان ادیان، مذاهب و فرقه‌های گوناگون بشری و فراوانی آنهاست. از این اثر نسخه‌هایی دستنویس در کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۴۳»<sup>(۲)</sup> (برگ ۱۰۴ - ۱۰۵)؛ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، به شماره «۳۲۲۳/۱۰»<sup>(۳)</sup> (برگ ۹۳-۹۴، کتابت سده ۱۱هـ) و نسخه دیگری، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش (برگ ۱۸۴-۱۸۵) در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۴)</sup> موجود است.

آغاز: «الحمد لله الذي خلق العالم بصورته و جعله آية لعظمة و مظهراً لسلطنته و الصلوة على محمد و آله و بعد فيقول الفقير إلى الله الغني نظام الدين أحمد الجيلاني: إني كنت تأملت في سبب وقوع اختلاف المذاهب و كثرة طرقه على طريق العق فخطر بالبال ما أقول...».

انجام: «... هو أعلم بمصنوعاته و لا رادّ لقضائه و أحكامه».

(۷۸) سبب موت (رساله در بیان...)

رساله فلسفی کوتاهی به زبان فارسی، در بیان برخی دلایل مرگ آدمی است. نسخه دستنویس این رساله، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۵)</sup> آمده است.

۱. فهرست کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۱۴۲/۱۵-۱۴۳.

۲. الآثار الخطية في المكتبة القادرية، ۶۳/۵.

۳. فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ۲۱۸۴/۱۱.

۴. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۴/۲. ۵. همان، ۴۷۸/۲.

(۷۹) السّرّ فی عظمة سورة الفاتحة = سبب كون سورة الحمد عظیم الشأن جلیل القدر<sup>(۱)</sup>  
(رسالة فی تحقیق...) = نکته عظمة شأن سورة الفاتحة والحمد لله (رسالة فی بیان...) = فضل  
الحمد لله<sup>(۲)</sup> (رسالة فی...) = الحمد (رسالة فی...)

رساله ای کوتاه به زبان عربی، در بیان فضیلت و جایگاه رفیع سوره حمد در میان سایر آیات و سوره های قرآن کریم است. مؤلف در این اثر مدعی است که سرّ عظمت سوره حمد به او الهام شده و شناخت این سراز خصائص وی می باشد و آن این است که «حمد» در ماده با «محمد» مشترک است و حضرتش منشأ هر خیر و برکتی است. این رساله در ماه مبارک رمضان سال ۱۰۵۴ تألیف گردیده است. نسخه هایی دستنویس از آن در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، به شماره «۳۲۲۳/۱۲»<sup>(۳)</sup> (برگ ۹۹-۱۰۰)؛ کتابخانه ملی ملک در تهران، به شماره های «۱۱۴۲/۷»<sup>(۴)</sup> (برگ ۱۵-۱۶) و «۱۱۴۲/۱۵»<sup>(۵)</sup> (برگ ۵۹-۶۰)؛ مرکز احیای میراث اسلامی در قم، به شماره «۹۸۱/۲»<sup>(۶)</sup> (برگ ۲۱-۲۳)؛ کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۴۵»<sup>(۷)</sup> (برگ ۱۰۵-۱۰۶)، و نسخه دیگری، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش (برگ ۱۸۶-۱۸۷) در کتابخانه اصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۸)</sup> موجود است.

آغاز (ملک): «الحمد لله الذي وفقنا بإدراك نكتة لطيفة في (= من) عظم شأن الحمد و میزنا من بین العلماء المتحصّلین (= المتخلّصین) من أصحاب الكدّ و الجد (= الجهد) و الصلوة علی أفضل الأنبياء و المرسلین محمد و آله و أولاده واحداً بعد واحدٍ إلى صاحب الأمر المهدي محمد و سلّم تسليماً كثيراً و بعد فيقول الفقير إلى الله الغني نظام الدين أحمد الكيلاني: إنه [كذا] إني كنتُ متفكراً في سبب كون سورة الحمد عظیم الشأن و جلیل القدر و المكان و كثير الدوران في اللسان و متيمناً و متبركاً في كلّ الزمان و الآن

۱. فهرست موضوعی نسخه های خطی عربی کتابخانه های جمهوری اسلامی ایران، بخش دوم (تفسیر)، ۱۲۹/۲-۱۳۰.
۲. همان، بخش دوم (تفسیر)، ۱۳۰/۲.
۳. فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ۲۱۸۴/۱۱.
۴. فهرست کتابخانه ملی ملک، ۲۳۷/۵. همان، ۲۳۸/۵.
۵. فهرست مرکز احیای میراث اسلامی، ۲۰۱/۳.
۶. الآثار الخطية في المكتبة القادرية، ۶۴/۵. ۷. فهرست کتابخانه اصفیه، ۴۷۴/۲.



لَمَّا... ابتداء الله تعالى فيكتب المجيد وابتداء بها المصنّفون كلّهم في أوائل كتبهم و هو مبدأ كلّ أمور في كلّ غموض و رموز كما ورد به الحديث...».

انجام (ملک): «... فإني أفتخر كلّ الافتخار و أستبشر كلّ الاستبشار بهذا الإلهام من ملهم الكلام بين أكابر الإمام من أعظم المفسّرين كالفخر الرازي و علامة الزمخشري و محقّق النيشابوري و الشيخ الطبرسي و الطوسي، فإنّهم قد ذكروا وجوهاً كثيرة و أظهرها نكتاً لطيفة شريفة كثيرة و لم يتفطنوا بما سنع بالإلهام ملهم الكلام مع تبخّرهم و تدبّرهم و سعيهم في علم التفاسير و في كلّ العلوم؛ الحمد لله الذي قد خصّنا به بين المعظمين (= المنظّمين) المفسّرين مع عدم البضاعة و قلّة الاستطاعة و الصلوة على محمد و آله أجمعين».

انجام (قادرته): «... ثمّ اعلم أنّ الحمد آلم معماً لاسم مبارک محمد صلی الله علیه و آله».

#### ۸۰) سرّ مرکب کلمه توحید از حروف اسم اعظم (رساله در بیان...)

نسخه دستنویس این رساله که به زبان فارسی نگارش یافته، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش (برگ ۱۹۴-۱۹۵) در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۱)</sup> موجود است.

#### ۸۱) سواد برخی نامه‌های شاه عباس صفوی و جواب آن‌ها<sup>(۲)</sup>

در این رساله، مجموعه‌ای از فرامین و نامه‌های سلطنتی مشتمل بر سواد نامه شاه عباس صفوی (۹۸۵-۱۰۳۸ ق) به پادشاه هندوستان بعد از فتح بغداد، جواب نامه مذکور از جهانگیر پادشاه هند، نامه دیگر از شاه عباس در وقت منازعت و جواب نامه وی، نامه عبدالمؤمن خان به شاه عباس و جواب نامه وی، فرمان سلطان عبدالله قطب شاه بحکم ملک صاحب ایران بعد از واقعه شیخ صفی و فوائد دیگری از ادعیه و احادیث آمده است. نسخه دستنویس این رساله، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۳)</sup> موجود است.

۲. فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ۱/۶۷۴.

۱. همان، ۲/۴۷۴.

۳. فهرست کتابخانه آصفیه، ۲/۴۷۷-۴۷۸.

دائرة المعارفی نفیس و مجموعه‌ای بدیع از علوم و فنون گوناگون و متنوع از طب و عقاید و ادب و... به زبان فارسی و عربی است که در میان آن یکصد و دو رساله از تألیفات و تصنیفات و منتخبات حکیم الملک نظام الدین احمد گیلانی، آمده است که بین سال‌های ۱۰۴۵-۱۰۵۹ ق نگارش یافته‌اند؛ در حدود هشتاد رساله آن از تصنیفات گیلانی و باقی منتخباتی از کتب طبّی و ادبی و سایر علوم و فنون می‌باشد که البته آنها نیز به نوعی در زمره آثار وی قرار می‌گیرند. این دستنویس بسیار نفیس در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۲)</sup> (باکتابت ۱۰۴۵-۱۰۵۹ ق برخی به خط خود حکیم الملک و برخی دیگر به خط مولی محمد بن حاجی محمود لاری، ۴۳۹ برگ) نگهداری می‌گردد. گزارشی از اسامی برخی رساله‌های آن در فهرست آصفیه و فهرست نسخه‌های خطی فارسی (۱/۶۷۳-۶۷۴) آمده است و سعی بلیغ شده که تا حد امکان رساله‌های این مجموعه نفیس به صورت مستقل، در این کتابشناسی به نحو اجمال، معرفی گردد. گفتنی است که در آغاز این مجموعه نفیس، شرح حال کوتاه و جالبی از حکیم الملک گیلانی به زبان اردو، از «افسر الاطباء حکیم سید محب حسین» آمده که نقل عبارات آن در این نوشتار، خالی از لطف نخواهد بود: «حکیم نظام الدین احمد گیلانی گنبد جوپهار قلعه گلکنده کی جانب شمال واقع هی اوس کی اوپری اور پهار کی نیچی ایک گاؤن هی جس کا نام حکیم پیتھی و نهین کا آباد کیا هوا هی ان کا زمانه سلطنت قطب شاهیه هین به عزت و آبرو گذرا ان کی نسخی اکبر کتابون مین موجود هین یه اهل ایران سی هین اور بهت ذی علم اور ذی معلومات تهی چنانچه اس کتاب کی معائنه سی ان کی لیاقت هویدا هوگی یه کتاب اهی کی تألیفات سی هی سنه وفات ان کا یکھزار و پنجاه و نه هجری هی».

### ۸۳) شرح احوال شیخ الرئیس ابوعلی سینا و فهرست تصنیفات او

گزیده‌ای از احوال و برخی آثار علمی بوعلی سینا (درگذشته سال ۴۲۸ ق) به زبان

۱. فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ۱/۶۷۳-۶۷۴؛ نشریه دانش (اسلام آباد)، ش ۸۳، زمستان ۱۳۸۴ «معرفی دانشنامه‌ها».

۲. فهرست کتابخانه آصفیه، ۲/۴۷۲-۴۷۹.

فارسی و عربی است که از سوی مؤلف به نقل از برخی کتب تراجم، نوشته است. نسخه دستنویس این رساله ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش (برگ ۲۲۶-۲۲۷) در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۱)</sup> موجود است. این رساله، به اهتمام دکتر عارف نوشاهی و دکتر معین نظامی در فصلنامه آینه میراث (س ۴، ش ۳۲، بهار ۱۳۸۵، صص ۲۲۷-۲۹۲) منتشر شده است.

#### ۸۴ شرح الإشارات

شرحی نیکو بر «نمط ثالث» کتاب الإشارات تألیف ارزنده شیخ رئیس ابوعلی حسین بن عبدالله بن سینا (درگذشته سال ۴۲۸ ق) است که در آن شارح فاضل، به شرح مبحث «نفس» آن به زبان عربی پرداخته است؛ اما آیا این اثر با رساله العقل الفعّال متحد است یا نه؟ باید بیش تر دقت و بررسی گردد. نسخه دستنویس آن در کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱/۱۴۲۱»<sup>(۲)</sup> (برگ ۱-۲) موجود است.

آغاز: «الحمد لله الذي خلق الإنسان وإكرمه بالنفس الناطقة... أما بعد فيقول... نظام الدين أحمد الجيلاني: إن أكثر العلماء المحققين والفضلاء المدققين من المعلمين والمتعلمين زعموا أن العقل الفعّال الذي ذكره الشيخ في مراتب القوى النفس النظرية هو العقل الفعّال المشهور الواقع في مرتبة العاشر في سلسلة البدوية...»  
انجام: «... لا يبعد أن هذا الاشتراك بالإشراق صار سبباً لاشتباه الأكابر والأشراف».

#### ۸۵ شرح خواص الإهليلج

رساله ای طبّی مختصری به زبان عربی است که گویا در شرح یکی از رساله های فارسی یا عربی خواص الهلیلجات باشد که پیش تر در این نوشتار از نظر گذشت. نسخه خطّ مؤلف آن رساله، در کتابخانه مجلس شورای اسلامی در تهران، به شماره «۵۱۳۸/۸۷»<sup>(۳)</sup> موجود است.

آغاز: «بسملة، الحمد لله الذي وفقنا بإدراك خواص الأشياء والصلاة... أما بعد فيقول

۱. همان، ۴۷۵/۲.  
۲. الآثار الخطية في المكتبة القادرية، ۴۳/۵-۴۴.

۳. فهرست کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۱۷۱/۱۵-۱۷۲.

الفقير إلى رحمة الله الغنى نظام الدين احمد الملقب بحكيم الجيلاني: لَمَّا كَانَ أَجْمَلَ السَّعَادَاتِ لِلإِنْسَانِ كَسْبَ الْعُلُومِ وَجَمْعَ الْفُنُونِ...».

انجام: «و هذا ما كتبنا في خواصّ الهليلج وإخوانه على ما عرّفناه بالتجربة والله أعلم بحقائق الأشياء و خواصّها حقّ المعرفة و الحمد لله حقّ حمده و الصلاة على رسوله محمّد و آله أجمعين كتب العبد الأقل نظام الدين احمد عفى عنه.»

### ۸۶) شرح خواصّ بلیله و احوال او

رسالة کوتاه طبّی به زبان فارسی است که در آن مؤلف به خواصّ دارویی گیاه بلیله و میوه آن از دیدگاه علم پزشکی پرداخته است. باید دانست که بلیله گیاهی مخصوص و بومی نواحی هند است. میوه آن به جهت دارا بودن خواصّ طبّی در علم پزشکی بکار برده می شود؛ بلیله دوايي تلخ، قابض و طبيعت آن سرد و خشک است. (۱) نسخه دستنویس این رساله، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش (برگ ۲۳۷) در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع» (۲) موجود است.

### ۸۷) شرح الكلمات التامّات و الباقيات الصالحات و الحسنات التي يذهب السيئات (۳)

رسالة موجزی به زبان عربی در شرح کلمات طیبات «سبحان الله و الحمد لله و لا إله إلا الله و لا حول و لا قوّة إلا بالله» و برخی مباحث اعتقادی است که در سال ۱۰۲۸ ق در اصفهان نگارش یافته است. نسخه‌هایی دستنویس از این رساله در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، به شماره «۳۲۲۳/۹» (۴) (برگ ۸۹-۹۲ با کتابت سده ۱۱ هـ)؛ کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۳۲» (۵) (برگ ۷۵ در ۳۳ سطر) و نسخه‌ای ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع» (۶) موجود است.

۱. لغت‌نامه دهخدا، ماده «بلیله».
۲. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۶/۲.
۳. موسوعة مؤلفی الإمامیة، ۳۰۳/۴.
۴. فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ۲۱۸۴/۱۱.
۵. الآثار الخطیة فی المكتبة القادریة، ۵۸/۵-۵۹.
۶. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۷/۲.

آغاز: «سبحان الله و الحمد لله و لا إله إلا الله و الله اكبر و لا حول و لا قوة إلا بالله العلي العظيم و صلى الله على سيدنا محمد و آله أجمعين؛ أمّا بعد فيقول الفقير إلى الله الغني الملقّب بفلک نظام الدين أحمد الجيلاني: هذه شرح لهذه الكلمات التامّات و الباقيات و الصالحات و الحسنات التي يذهبن السيئات و بيان لها على سبيل الاقتصار و الايضاح...».

انجام: «... من أربعين سنة اطلعتُ على بعض خواصّها و تفسيرها فنقلتُ من شرحها هذه العبارات بعون الله تعالى و حسن توفيقه و أنا العبد الضعيف كتبها في تاريخ ثمان و عشرين و ألف من الهجرة المقدّسة النبويّة في بلدة اصفهان، صانها الله عن الحدّثان».

#### ۸۸ شرح کلمة الإسلام (رسالة في...)

بنا به نوشته برخی مصادر<sup>(۱)</sup>، نسخه‌ای دستنویس از این اثر که به زبان عربی تألیف گردیده، در کتابخانه موزه سالار جنگ حیدرآباد هند، به شماره «۱۰۹» (برگ ۱۲-۱۶) موجود است.

#### ۸۹ شرح مومیایی کانی<sup>(۲)</sup> (رساله در...)

رساله‌ای در طبیعیّات به زبان فارسی است که مؤلف در آن به شرح بعضی خواصّ، منافع و کیفیّت استعمال مادّه قیر طبیعی سیاه رنگ به نام «مومیایی کانی» پرداخته است. در مقدمه کتاب مضمّن دانش (ص ۱۷) نسخه‌ای دستنویس از این اثر در کتابخانه موزه سالار جنگ حیدرآباد هند، به شماره «۱۰۹» (برگ ۶۹-۷۱) گزارش گردیده است.

#### ۹۰ الشهاب = صحّة الإخبار عن الفعل و الحرف = مناظرة مع علماء الهند<sup>(۳)</sup> = جواز الإخبار عن الفعل و الحرف

در مناظره‌ای که در سال ۱۰۴۰ ق بین دانشمندان علم نحو و حکیم الملک گیلانی در حضور نوّاب مهابت خان، فرمانروای دهلی، در مسأله نحوی تحت عنوان «صحّت إخبار از فعل و حرف» صورت گرفت. وی در این مناظره بر آنان چیره گشت و با آوردن دلائل و مثال‌هایی، صحّت إخبار از فعل و حرف را همچون «صحّت إخبار از اسم» اثبات نمود؛ گیلانی پس از آن واقعه این رساله را، که در واقع ردّی است بر نظریّه آنان که

۱. موسوعة مؤلفی الإمامیّة، ۲۹۹/۴. ۲. همان، ۳۰۱/۴.

۳. همان، ۳۰۷/۴.

معتقد بودند «اخبار از فعل و حرف صحیح نیست و آن تنها مختص اسم است»، به دستور مهابت خان به زبان عربی نگاشت و خود نیز نام الشهاب را بر آن نهاد. نسخه‌هایی دستنویس از آن با اندکی اختلاف در تحریر، در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، به شماره «۳۲۲۳/۱۳»<sup>(۱)</sup> (کتابت سده ۱۱ هـ در ۱۰۴ برگ)؛ مرکز احیای میراث اسلامی در قم، به شماره «۹۸۱/۳»<sup>(۲)</sup> (۲۳-۲۵)؛ کتابخانه ملی ملک در تهران، به شماره‌های «۱۱۴۲/۹-۸»<sup>(۳)</sup> (برگ ۱۷-۲۱) و «۱۱۴۲/۱۶»<sup>(۴)</sup> (برگ ۶۰-۶۲)؛ کتابخانه خدابخش خان بهادر در بانکی پور (پتنه)، هند، به شماره «۲۶۴۱/۳۹»<sup>(۵)</sup>؛ کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۴۶»<sup>(۶)</sup> (برگ ۱۰۶-۱۰۷) و نسخه دیگری، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش (برگ ۱۸۶-۱۸۷) در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۷)</sup> موجود است.

آغاز: «الحمد لله الذي خلق الإنسان و علمه البيان و جعل النحو مفتاح النطق و ملح الكلام و سلم اللسان...».

انجام (مرکز احیا): «... لكن يلزم التخصيص الذي ينافي الكلية التي هي مدعاهم».

انجام (قادریه): «... فانظروا إلى رؤوس رماح راجبوتيون ثم انظروا إلى الحكيم».

### ۹۱) صداع و کیفیت علاج آن<sup>(۸)</sup> (رساله در بیان دفع...)

رساله کوتاه طبّی به زبان فارسی در بیان دفع سردرد (صداع) و علاج آن است که در آن مؤلف از تجربیات علمی محمد بن زکریای رازی (درگذشته سال ۳۱۱ ق) استفاده نموده

۱. فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ۲۱۸۴/۱۱.

۲. فهرست مرکز احیای میراث اسلامی، ۲۰۱/۳-۲۰۲.

۳. فهرست کتابخانه ملی ملک، ۲۳۷/۵-۲۳۸. ۴. همان، ۲۳۸/۵.

۵. معجم التاريخ التراث الإسلامی فی مکتبات العالم، ۳۹۴/۱.

۶. الآثار الخطیة فی المکتبة القادریة، ۶۴/۵؛ در فهرست مذکور عنوان اثر به صورت رساله فی بیان شبهة فی علم النجوم و دفعها، عماد عبدالسلام رؤوف، فهرستنگار آن کتابخانه گوید: «و الرساله خلافاً لعنوانها لا صلة لها بعلم النجوم و أتما هی فی بیان مسئله فی اللغة ناظر فیها المؤلف بعض العلماء فی بلدة دلهی سنة ۱۰۴۰ هـ بطلب من نواب مهابت خان!»

۷. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۴/۲. ۸. فهرستواره کتابهای فارسی، ۳۵۲۶/۵.

است. نسخه دستنویس این رساله، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش (برگ ۱۹۵ - ۱۹۹) در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۱)</sup> موجود است.

### ۹۲) صفات و خواص مومیائی<sup>(۲)</sup> (رساله در بیان...)= خواص مومیائی<sup>(۳)</sup>

رساله‌ای در طبیعیات به زبان فارسی است که مؤلف در آن به صفات، خواص، منافع و کیفیت استعمال ماده قیر طبیعی سیاه رنگ به نام «مومیائی» و «زفت» پرداخته است. گفتنی است که برخی پزشکان نیز درباره این ماده طبیعی ارزشمند رساله نوشته‌اند که از آن جمله فیلسوف و طبیب شهیر، محمد بن زکریای رازی (درگذشته سال ۳۱۱ ق) است که رساله‌ای با عنوان صفة المومیاء<sup>(۴)</sup> دارد. نسخه‌ای دستنویس از خواص مومیائی در مرکز احیای میراث اسلامی در قم، به شماره «۹۸۱/۱۰»<sup>(۵)</sup> (برگ ۷۸-۸۱) و دیگری ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش (برگ ۲۱۹-۲۲۰) در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۶)</sup> موجود است.

آغاز: «الحمد لله رب العالمین... بدانکه در ایام افریدون جمعی متوجه شکار شدند در قریه‌ای از مضافات شیراز که آن دارابجرد است...».

انجام: «... و علی الخصوص که با شیرۀ تخم کاسنی بخورند».

### ۹۳) طب<sup>(۷)</sup> (رساله در...)

رساله‌ای در علم پزشکی به زبان فارسی است که مرحوم آغا بزرگ تهرانی، آن را در کتابخانه شخصی پسر دایی خود، سید ناصر تهرانی دیده که تاریخ کتابت آن نیز سال

۱. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۴/۲.

۲. فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ۴۲۹/۱؛ فهرستواره کتابهای فارسی، ۳۸۶۸/۵.

۳. الذریعة، ۲۷۹/۲۰.

۴. نسخه‌ای از این رساله در کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره)، به شماره «۷۴۲۴/۲» موجود است (بنگرید به: فهرست کتابخانه، ۲۳۶/۱۹).

۵. فهرست مرکز احیای میراث اسلامی، ۲۰۵/۳.

۶. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۵/۲.

۷. الذریعة، ۱۴۲/۱۵؛ فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ۵۵۷/۱؛ فهرستواره کتابهای فارسی، ۳۵۳۶/۵.

۱۲۴۴ ق بوده است.

(۹۴) الطب (کتاب فی...)

بخشی از یک کتابِ طبّی بزرگ او به زبان عربی مشتمل بر بیان معالجات بقراط و برخی ضروریات علم پزشکی، به اضافه بعضی مجربّات طبّی اوست که در ۱۰ مقاله و هر مقاله در چند فصل در سال ۱۰۴۵ ق در حیدرآباد نگارش یافته است؛ بنابه گزارشی که در همین اثر بدست آمده، اصل این اثر مهم به همراه سایر کتب و تألیفات وی در واقعه فتح قلعه دولت آباد، به دست خانخانان مهابت خان، سوخته است! حکیم الملک، پس از بیان این واقعه تلخ و اسفناک از «اراده مراجعت خود به ایران و رسیدن تا بندر پتن مجهلی بندر و دستیاب نشدن جهاز و توقّف در بندر مذکور در انتظار جهاز تا موسم آینده و رسیدن حکم سلطان عبدالله قطب شاه در طلب خود به اصرار تمام در بندر مذکور مراجعت خود در حیدرآباد خدمت سلطان موصوف قلم بند نموده» است. این دستنویس بسیار نفیس، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش (برگ ۳۲-۱۵۹) در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۱)</sup> (با کتابت ۱۰۵۵ ق به خطّ مولی محمد بن حاجی محمود لاری) نگهداری می‌گردد.

آغاز: «الحمد لله الذی جعل للداء دواءً و جعل للمرض شفاءً و أرسل رسولاً أو هادياً و شفیعاً صلّی الله علیه و آله سلاماً کثیراً و بعد فیقول الفقیر إلى الله الغنی نظام الدین احمد المتطبّب الملقّب بحکیم الملک الجیلانی: إئی کنتُ ألفتُ کتاباً فی الطبّ مشتملاً علی بعض معالجات المستغربة التي أعطها الله تعالی لی و لم یملها غیری...».

انجام: «و قد فرغت من اقتصارها فی سنة ۱۰۴۵ هـ خمس و أربعین و ألف من هجرة خیر البریة فی شهر... فی حیدرآباد حرّسها الله تعالی عن الآفات و أنا العبد أحقر عبادالله نظام الدین أحمد و أردتُ أن ألحق إليها المركبات الضروریة التي خالیة عنها، أحبّها الله تعالی و هو التوقّف إلى أن یشتهر هذا المختصر فی البلاد حتی ایران و الجیلان، ثمّ وقفتُ بإلحاقها فی تاریخ ۱۰۵۵ هـ خمس و خمسين و ألف بتوفیق الله تعالی و الحمد لله ربّ العالمین».



## (۹۵) طَبِّی (رساله...)

رساله‌ای کوتاه به زبان فارسی و در علم پزشکی است که در فهرست مجلس سنا از تألیفات «نظام الدین احمد» دانسته شده است و البته باید بیش‌تر تحقیق شود. نسخه دستنویس آن در کتابخانه مجلس شورای اسلامی (سنای سابق) به شماره «۱۱۹۲/۵»<sup>(۱)</sup> موجود است. باید توجه داشت که در برخی کتابخانه‌ها، از جمله کتابخانه انستیتو خاورشناسی ابوریحان بیرونی در تاشکند ازبکستان<sup>(۲)</sup> با سرآغازی مشابه این نسخه، از کسان دیگری و از جمله، از محمد بن زکریای رازی دانسته‌اند! آغاز: «بسمله، بدان که خدای تعالی این جهان را بیافرید و بر دوازده رکن و چهار طبع نهاد آدمی بدین مثال آفرید و حکماء فرمودند که عالم بزرگ، آدمی است...». انجام: «... هر که سداب با سرکه بجوشاند تا بقوام آید بپالاید و در پهلوی چپ طلا کند، درد سپرز را ببرد ... و الله اعلم بالصواب».

## (۹۶) عجائب الأنوار فی بیان عالم الجمهور

نسخه دستنویسی از این رساله که به زبان عربی تألیف گردیده، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۳)</sup> موجود است.

## (۹۷) عجائب الدنيا (رساله فی...)

رساله‌ای در بیان عجایب عالم به زبان عربی است که بنا به نوشته علیرضا قره بلوط در معجم التاريخ، نسخه‌ای از آن در کتابخانه خدابخش خان بهادر در بانکی پور (پتنه) هند، به شماره «۲۶۴۱/۴۹»<sup>(۴)</sup> (کتابت ۱۱۰۰ ق) موجود است.

۱. فهرست کتابخانه مجلس سنا، ۱۶۵/۲؛ نشریه نسخه‌های خطی، ۲۳۲/۷.

۲. فهرست کتابخانه انستیتو شرق‌شناسی ابوریحان بیرونی، ۱۵۰/۱-۱۵۱.

۳. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۴/۲.

۴. معجم التاريخ التراث الإسلامی فی مکتبات العالم، ۳۹۵/۱.

۹۸ عجائب المصر<sup>(۱)</sup> = بناء الهرمان و النسر الواقع الطائر فی السرطان

رساله‌ای در عجایب مصر و آثار و بناهای باستانی آن به خصوص، اهرام ثلاثه و حکایات و اساطیر پیرامون آن که به زبان عربی است و از کتب تاریخ مصر انتخاب و در این رساله به اختصار نقل گردیده است. نسخه‌هایی دستنویس از آن در کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار (شهید مطهری) در تهران، به شماره «۲۸۱۶/۱»<sup>(۲)</sup> (برگ ۴-۱۸) و کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۱۷»<sup>(۳)</sup> (برگ ۴۷-۴۸) موجود است.

آغاز: «الحمد لله على عجائب صنعه و غرائب خلقه و الصلوة على محمد و آله و بعد فيقول الفقير إلى الله الغني نظام الدين أحمد المتطبّب الملقّب بحكيم الملك الجيلاني: إن هذه كلمات عجيبة و حکایات غريبة و أخبار لطيفة و آثار منيفة نقلها من كتاب تواريخ المصر [كذا] تذكرة للأذكياء المتبصّرين و الأصدقاء المعترين و الأحباء المتفكرين و المستخبرين في آثار العجائب و الأخبار الغرائب...».

انجام: «... ليكون هذا الكتاب جامعاً و لا يكون خالياً عن علم التاريخ و يكون جامعاً لأكثر العلوم و بالله التوفيق و التوثيق».

۹۹ عقد انامل<sup>(۴)</sup>

رساله‌ای در موضوع علم حساب و شمارش و محاسبات با بهره‌گیری از طریق بند انگشتان به زبان فارسی است. نسخه دستنویس این رساله، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۵)</sup> موجود است.

۱۰۰ العقل الفعّال = بيان العقل الفعّال<sup>(۶)</sup> (کتاب فی...)

رساله فلسفی موجزی به زبان عربی است. در اثبات این مطلب که آیا تمام عقول و نفوس بشری فعّالند یا تنها «عقل عاشر» چنین خصوصیتی دارد؟ گیلانی در این رساله با

۱. موسوعة مؤلفی الإمامية، ۳۰۳/۴. ۲. فهرست کتابخانه سپهسالار، ۳۱۴/۵.

۳. الآثار الخطیة فی المكتبة القادریة، ۵۱/۵-۵۲.

۴. فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ۱۸۳/۱؛ فهرستواره کتابهای فارسی، ۲۷۱۰/۴.

۵. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۸/۲. ۶. موسوعة مؤلفی الإمامية، ۳۰۳/۴.

استناد به گفته‌های فلاسفه قدیم یونان و اسلامی و بیان اقسام و مراتب عقول و ادراکات، اثبات می‌نماید که این امر اختصاص به «عقل عاشر» ندارد و همه عقول و نفوس بشری فعالند. نسخه‌هایی دستنویس از این اثر در مرکز احیای میراث اسلامی در قم، به شماره «۹۸۱/۶»<sup>(۱)</sup> (برگ ۴۷-۶۰)؛ کتابخانه ملی ملک در تهران، به شماره «۱۱۴۲/۲۰»<sup>(۲)</sup> (برگ ۷۵-۷۹) و کتابخانه موزه سالار جنگ در حیدرآباد هند، به شماره «۱۰۹» (برگ ۲۲-۳۵) موجود است.

آغاز: «الحمد لله واهب العقل و الصلاة على أفضل الرسل و أهل بيته الطاهرين أجمعين...». انجام: «... و عالم الآلام و اللذات و عالم الحزن و الفرحات و عالم الترقیات و التنزلات».

#### ۱۰۱) علم قیافه<sup>(۳)</sup>

رساله‌ای به زبان فارسی در علوم غریبه و شناسایی حقیقت و برخی خلقیات و رفتار آدمی از روی قیافه آنهاست. نسخه دستنویس این رساله، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۴)</sup> موجود است.

#### ۱۰۲) علم موسیقی و کیفیت اصل و فرع آن = موسیقی<sup>(۵)</sup> (رساله در...)

رساله‌ای موجز به زبان فارسی در بیان اصول و فروع علم موسیقی است. نسخه دستنویس این رساله، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۶)</sup> موجود است.

۱. فهرست مرکز احیای میراث اسلامی، ۲۰۳/۳.

۲. فهرست کتابخانه ملی ملک، ۲۳۸/۵؛ نام رساله در آن به صورت بیان العقل الفعال و زبان آن نیز «فارسی و عربی» ثبت شده است.

۳. فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ۴۴۶-۴۴۷؛ فهرستواره کتابهای فارسی، ۳۹۰۰/۵.

۴. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۸/۲.

۵. الذریعة، ۲۳/۲۵۸؛ طبقات أعلام الشيعة (قرن ۱۱ هـ)، ص ۲۲.

۶. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۸/۲. در ذیل این رساله، وصیت نامه خواجه رشید الدین فضل الله همدانی آمده، که جالب توجه است.

۱۰۳) العمليّات (رسالة في...)

رساله‌ای به عربی در موضوع تصوّف و عرفان است که بنا به نوشته علیرضا قره بلوط در معجم التاريخ، نسخه‌ای از آن در کتابخانه خدابخش خان بهادر در بانکی پور (پتنه) هند، به شماره «۲۶۴۱/۴۸»<sup>(۱)</sup> (کتابت سال ۱۱۰۰ ق) موجود است.

۱۰۴) غذاء الأجنّة<sup>(۲)</sup> فی بطون الأمّهات = دم الحيض لا يكون غذاء الجنين خلافاً للأطباء (رسالة في أن...)= الاعتراض في الفقهاء و الأطباء في الجنين (رسالة في...)

رساله طبّی و اعتقادی کوتاه و لطیفی به زبان عربی است. اشکالی است بر طبیبان و فقیهان که منی و خون را نجس می‌دانند و در عین حال می‌گویند غذای کودک در رحم مادر، بخشی از خون حیض است! مؤلف در صدد آن است به اثبات رساند که کودک از ماده غذایی بسیار لطیفی استفاده می‌کند که مادر می‌خورد و نه از خون حیض، و برای نظریه خویش نیز شاهی در یکی از دعاها حضرت زین العابدین و الساجدین علی بن الحسین علیهما السلام در صحیفه سجادیّه آن حضرت، یافته و در این اثر نقل نموده است. نسخه‌هایی دستنویس از این رساله در مرکز احیای میراث اسلامی در قم، به شماره «۹۸۱/۷»<sup>(۳)</sup> (برگ ۶۱-۶۳) و کتابخانه ملّی ملک در تهران، به شماره‌های «۱۱۴۲/۱۰»<sup>(۴)</sup> (برگ ۲۱-۲۲) و «۱۱۴۲/۲۱»<sup>(۵)</sup> (برگ ۸۰-۸۲) و نسخه‌ای نیز در کتابخانه موزه سالار جنگ در حیدرآباد هند، به شماره «۱۰۹»<sup>(۶)</sup> (برگ ۵۹-۶۱) موجود است.

آغاز: «الحمد لله الذي هو مستحقّ الحمد في الحقيقة و الصلوة على خاتم النبيين في الظهور و أولهم في المرتبة و النور...».

انجام: «... و أجمع كثير على إمامة اسماعيل بن الصادق عليه السلام كما اشتهر مذاهب اسماعيليون على ما لا يخفى».

۱. معجم التاريخ التراث الإسلامي في مكتبات العالم، ۳۹۵/۱.

۲. أجنّة، جمع «جنين» است.

۳. فهرست مرکز احیای میراث اسلامی، ۲۰۳/۳-۲۰۴.

۴. فهرست کتابخانه ملّی ملک، ۲۳۸/۵. ۵. همان، ۲۳۸/۵.

۶. موسوسه مؤلفی الإمامیّة، ۲۹۹/۴.

۱۰۵) غرائب أحوال بعض حيوانات صغير الجثة (رسالة في...)

رساله‌ای در طبیعیات در بیان احوال، صفات و عجایب آفرینش موجودات و حشرات ریز، همچون مورچه و گفته‌های پیرامون آن‌هاست که به زبان عربی و فارسی تألیف گردیده است. نسخه دستنویس آن در کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۱۹»<sup>(۱)</sup> (برگ ۴۹-۵۱) موجود است.

آغاز: «الحمد لله خالق السموات والأرضين والصلوة على محمد وآله أجمعين...». انجام: «ما أعظم شأنه وأظهر برهانه، سبحان الذي بيده ملكوت كل شيء وهو على كل شيء قدير».

۱۰۶) غرائب الأحوال و تأثيرات الأشياء العجيبة (رسالة في...)

رساله‌ای در علوم غریبه در بیان طلسمات و سحر و خواص اشياء و تأثیرات آن‌هاست که به زبان عربی و فارسی نگارش یافته است. نسخه دستنویس آن در کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۲۱»<sup>(۲)</sup> (برگ ۵۳-۵۵) موجود است.

آغاز: «الحمد لله خالق العجائب والغرائب والصلوة على محمد ناسخ المذاهب و الكتاب و آله و أصحابه الذين ينفع للأمم حُبهم في البدو والعواقب...». انجام: «... عدم علو من سليمان بن داوود عليه السلام بحق محمد وآله أجمعين».

۱۰۷) غرائب الوقایع (رسالة في...)

رساله موجزی به زبان فارسی در بیان کائنات و غرایب وقایع و حوادث عالم است. نسخه دستنویس این رساله در کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۲۴»<sup>(۳)</sup> (برگ ۵۸-۵۹) موجود است.

آغاز: «شکری منتهای مرخدای جهان آفرین و آفریدگار آسمان و زمین جل جلاله و عم نواله...».

انجام: «... وجدان بی علاقه اجسام و ابدان و الله أعلم بالبيان».

۱. الآثار الخطیة فی المكتبة القادریة، ۵۲/۵. ۲. همان، ۵۳/۵.

۳. همان، ۵۴/۵-۵۵.

۱۰۸) فضائل العلم (رسالة فی...) = فضیلت علم (رساله در بیان...)

رسالة کوتاهی به زبان فارسی در بیان ارزش و جایگاه رفیع علم و دانش است. نسخه‌هایی دستنویس از این رساله در کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۷»<sup>(۱)</sup> (برگ ۳۵-۳۶) و نیز ضمن دائرةالمعارف بزرگ او، شجره دانش (برگ ۱۹۹-۲۰۳) در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۲)</sup> موجود است. آغاز: «شکر و سپاس بی قیاس مدح و ثنای بی لباس حضرت کبریائی...». انجام: «... حرفی که می‌گویم به حرف تو می‌گویم».

۱۰۹) فوائد ادویه نسبت به اعضای انسان و کیفیات آن (رساله در بیان...)

رساله‌ای طبّی به زبان عربی و فارسی در بیان فوائد و خواص دارویی ادویه است. نسخه دستنویس این رساله، ضمن دائرةالمعارف بزرگ او، شجره دانش در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۳)</sup> موجود است.

۱۱۰) فوائد فی الطبّ و المعالجات و الصيدلة

فایده‌هایی به زبان عربی و فارسی در علوم پزشکی، معالجات و داروشناسی است که در ضمن مجموعه‌ای نفیس در کتابخانه قادریه بغداد، ذیل شماره «۱۴۲۱/۵۳»<sup>(۴)</sup> مندرج است.

۱۱۱) فوائد لغویة مختلفة (نبذة فی...)

فوائدی لغوی به زبان عربی است، که ضمن مجموعه‌ای نفیس در کتابخانه قادریه بغداد، ذیل شماره «۱۴۲۱/۵۳»<sup>(۵)</sup> معرفی شده است.

۱۱۲) فهرست کتب الشفاء و الإشارات و القانون

فهرست ابواب، فصول و مقالات سه کتاب بزرگ شیخ الرئيس ابوعلی حسین بن عبدالله

---

۱. همان، ۴۷/۵.  
۲. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۵/۲.  
۳. همان، ۴۷۷/۲.  
۴. الآثار الخطیة فی المكتبة القادریة، ۶۷/۵.  
۵. همان، ۶۸/۵.

بن سینا (درگذشته سال ۴۲۸ ق)، یعنی الشفاء فی المنطق و الاشارات فی الفلسفة و القانون فی الطب است که مؤلف گویا به درخواست فرزند خود و نیز تسهیل در دسترسی خود و دیگران به محتوای آن آثار ماندگار، این فهرست را به زبان عربی فراهم آورده است. نسخه دستنویسی از این رساله، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۱)</sup> و دیگری در کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۲۹»<sup>(۲)</sup> (برگ ۶۷-۷۰، فقط فهرست کتاب الشفاء) موجود است.

آغاز (قادریه): «الحمد لله رب العالمين و صلى الله على محمد و آله أجمعين و بعد فيقول الفقير إلى الله الغني نظام الدين أحمد كيلاني: اعلم أيها الولد العزيز بلغك الله تعالى إلى مراتب الكمال و التمييز، أن المعرفة بفنون الكتاب و الوقوف بصنوف العلوم بكتبها و جملها و بفنونها و مقالاتها و أبوابها و فصولها و استظهارها و ذكرها و إظهارها في المجالس عند أرباب الفضل و أصحاب الدرك و العقل، نوع من الفضل و الكمال لم يكن صاحب الفضل و الحال و لهذا أكتب لك فنون كتاب الشفاء الذي هو أجل الكتب المصنفة في العلوم...».

انجام: «... و بلا فکر و مشقّه من حلّ ذلك الفن؛ تكتب بذلك العبد الفقير المسودّ نظام الدين أحمد عفى عنه.»

### ۱۱۳) فیروزیّه (رساله...)

نسخه دستنویس این رساله که به زبان فارسی است، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۳)</sup> موجود است.

### ۱۱۴) القضا و القدر<sup>(۴)</sup> (رسالة فی بیان...)

رساله ای کلامی به زبان عربی، در بیان تعاریف قضا و قدر و مشیت الهی است. نسخه هایی دستنویس از این رساله در کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۳۵»<sup>(۵)</sup>

۱. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۶/۲. ۲. الآثار الخطیة فی المكتبة القادریة، ج ۵۶/۵-۵۷.

۳. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۶/۲.

۴. فهرست نسخه های خطی فارسی، ۸۲۸/۲/۱؛ فهرستواره کتابهای فارسی، ۲۰۹/۶-۲۱۰؛ در این مصادر زبان این رساله فارسی دانسته شده است!

۵. الآثار الخطیة فی المكتبة القادریة، ۵۹/۵-۶۰.

(برگ ۷۷-۷۸)؛ کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی در مشهد، به شماره «۶۵۳۸»<sup>(۱)</sup> و نسخه دیگری نیز، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۲)</sup> موجود است و بنا به نوشته علیرضا قره بلوط در معجم التاريخ، این رساله در سال ۱۹۹۱م، در بیروت به چاپ رسیده است.<sup>(۳)</sup> آغاز: «الحمد لله الذي قضى كل ما قدر و قدر كل ما قضى و الصلوة على سيد الورى محمد المصطفى و على آله و أصحابه مصابيح الدجى و بعد فيقول الفقير إلى الله الغنى نظام الدين أحمد الجيلانى: إن هذه رسالة شريفة فى بيان القضاء و القدر حررتها على ما فهمتها من مواضع كلام الأكابر و حققتها بمقتضى الأحاديث و القرآن الكريم...». انجام: «... و به نختم الكلام بتوفيق الله الملك العلام و بعد الحمد فى الآخرة و الأولى و هو أعلم بالصواب و إليه المرجع و المآب».

#### ۱۱۵) کشکول

کتابی در محاضرات ادبی به زبان عربی و فارسی، مشتمل بر آیات و روایات و نوادر اخبار و حکایات و طرائف اقوال و ظرائف اشعار و فوائد طبّی و... است که مؤلف به بهره‌گیری از کتاب کشکول استادش، شیخ بهاء‌الدین محمد بن حسین عاملی (درگذشته سال ۱۰۳۰ ق) هنگام سفر حج و حجاز نوشته است. نسخه دستنویسی از آن، ضمن مجموعه‌ای نفیس در کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۵۴»<sup>(۴)</sup> (برگ ۱۷۶-۱۹۹) مندرج است.

آغاز: «الحمد لله الذى جعل الأحاديث أنيساً للصدور و مؤوناً لدار السرور...».

#### ۱۱۶) کلام الحكماء فى أوصاف الملوك (نبذة من...)

این رساله که به زبان فارسی نگارش یافته، ضمن مجموعه‌ای نفیس در کتابخانه قادریه بغداد، ذیل شماره «۱۴۲۱/۵۳»<sup>(۵)</sup> مندرج است.

۱. فهرست الفبایی آستان قدس رضوی، ص ۴۴۸.

۲. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۷/۲.

۳. معجم التاريخ التراث الإسلامی فى مکتبات العالم، ۳۹۴/۱.

۴. الآثار الخطیة فى المکتبة القادریة، ۶۸/۵. ۵. همان، ۶۷/۵.



## ۱۱۷) کلام مخاطبات و مواعظت مع النفس

رساله‌ای اخلاقی - عرفانی در مواعظ به زبان عربی است که مؤلف گویا در آن جهت تنبّه، خود را مورد خطاب قرار داده است! نسخه دستنویس این رساله، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۱)</sup> موجود است.

۱۱۸) کلمات انما<sup>(۲)</sup> خلع بدن از حضرت استاد امیر محمد باقر داماد

باید رساله‌ای در برخی ریاضت‌های عرفانی در مسأله انخلاع یا مفارقت ارادی روح از بدن سالک بوده باشد که برگرفته از آموزه‌های استادش میرداماد، محمد باقر بن محمد استرآبادی (درگذشته سال ۱۰۴۰ ق) است که به زبان عربی نگارش یافته است؛ البتّه در موضوع دقیق رساله بیش‌تر باید تحقیق شود. نسخه دستنویس این رساله، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۳)</sup> موجود است.

## ۱۱۹) کلمات مؤلف با اهل قبور!

گویا رساله‌ای اخلاقی به زبان فارسی است که در آن برای تنبّه و تأدّب، مؤلف «اهل قبور» را مورد خطاب قرار داده است! نسخه دستنویس این رساله، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش (برگ ۲۲۲-۲۲۵) در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۴)</sup> موجود است.

## ۱۲۰) کلمات مواعظ = کلمات لأمیرالمؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام

رساله‌ای در مواعظ و اخلاقیات به زبان عربی مشتمل بر کلمات دربار و اقوال گهربار حضرت امیرالمؤمنین علی (ع)، نیز برخی گفته‌های نغز حکما و علما است. نسخه دستنویس این رساله، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش (برگ ۲۰۳ و

۱. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۷/۲.

۲. این کلمه در فهرست آصفیه، به صورت «انما» (؟) خوانده می‌شود!

۳. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۸/۲. ۴. همان، ۴۷۵/۲.

۲۲۵-۲۲۶) در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۱)</sup> و دیگری نیز ضمن مجموعه‌ای نفیس در کتابخانه قادریه بغداد، ذیل شماره «۱۴۲۱/۵۳»<sup>(۲)</sup> مندرج است که بایستی نسخه‌ای از همین اثر باشد.

### ۱۲۱) کلمات مهمات معجبات!

نسخه دستنویس این رساله که به فارسی نگارش یافته، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش، در کتابخانه آصفیه در حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۳)</sup> موجود است.

### ۱۲۲) الکلمات التومیة (رسالة فی...)

رساله‌ای کوتاه به زبان عربی در ستاره‌شناسی و علم هیئت و نجوم است که با بهره‌گیری از اقوال فیلسوفان و منجمان به نگارش آن پرداخته است. دستنویسی از آن در کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۱۶»<sup>(۴)</sup> (برگ ۴۵-۴۷) موجود است. آغاز: «بسملة، و بعد فيقول الفقير إلى الله الغني نظام الدين أحمد الجيلاني: هذه كلمات نجومية ينسب [كذا] إلى أرسطوطاليس، جمعتها مع كلمات نجومية أخرى و جعلتها جزء كتابي هذا، تذكرة للأصدقاء و المتذكرين المنتفعين و الحمد لله...». انجام: «... و صاحب مصعدا في الجو و صاحب بيت القمر قويا من المناحس و الله أعلم بالصواب».

### ۱۲۳) الكلم الصيب

بنا به نوشته برخی مصادر<sup>(۵)</sup> نسخه‌ای دستنویس از این اثر که به زبان عربی نگارش یافته، در کتابخانه موزه سالار جنگ در حیدرآباد هند موجود است.

### ۱۲۴) کیفیت اعتقاد در مذهب حق (رساله در بیان...)

رساله‌ای اعتقادی به زبان فارسی در بیان مذهب حق و کیفیت تعیین آن است. نسخه

۲. الآثار الخطية في المكتبة القادرية ۶۷/۵.

۴. الآثار الخطية في المكتبة القادرية، ۴۶/۵.

۱. همان، ۴۷۵/۲.

۳. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۶/۲.

۵. موسوعة مؤلفي الإمامية، ۳۰۴/۴.

دستنویس این رساله، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش (برگ ۲۳۷) در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۱)</sup> موجود است. گفتنی است پس از این رساله فایده‌ای از مؤلف با عنوان «منقول از کتاب جالینوس یا افلاطون بحضرت عیسی و جوابی که حضرت عیسی گفته»، سپس فایده دیگری از همو با عنوان «در بیان ما رأیت شیئاً إلا و رأیت الله قبه» آمده است.

### ۱۲۵) کیفیت تحصیل الأولاد و التزویج بحیث أنه حسن

رساله‌ای اخلاقی در ازدواج و تدبیر نیکوی آن و کیفیت آوردن فرزند سالم و داشتن زندگی خوب است که به زبان فارسی نگارش یافته است. نسخه دستنویس آن در کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۶»<sup>(۲)</sup> (برگ ۳۴) موجود است. آغاز: «بسمله، زیزدان و از ما... نا درود که تا رس...»<sup>(۳)</sup> انجام: «من آنچه شرط وفا بود با شما گفتم؛ مسوّدة أقل خلق الله الغنی نظام الدین أحمد الجیلانی».

### ۱۲۶) کیفیت تزویج و اهتمام در کفو

رساله کوتاه به زبان فارسی در مسأله ازدواج و تزویج با هم کفو، و بیان مفهوم کفو است. نسخه دستنویس این رساله، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش (برگ ۲۱۸) در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۴)</sup> موجود است.

### ۱۲۷) کیفیت المعالجات و ذکر أساطین الأطباء (رسالة فی...)

رساله‌ای موجز به زبان فارسی و در علم پزشکی است که مؤلف در آن چگونگی برخی معالجات را بر اساس تجربیات خویش و دیگر پزشکان، بیان داشته است. نسخه‌ای دستنویس از آن در کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۲۳»<sup>(۵)</sup> (برگ

۱. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۶/۲. ۲. الآثار الخطیة فی المكتبة القادریة، ۴۶/۵.

۳. در مصدر، سرآغاز نسخه چنین آمده است: «بسمله، زیزدان و از مائیر نادرود که تارس...!»

۴. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۵/۲. ۵. الآثار الخطیة فی المكتبة القادریة، ۵۴/۵.

۵۷-۵۸) موجود است.

آغاز: «بسمله، بعد از شکر و سپاس حضرت کردگار و درود بر پیغمبر و آل و اولاد...». انجام: «...دستور اصلاح مزاج بطریق اجمال یاد گیر ای ذکی الطبع صحیح المزاج طالب کمال».

#### ۱۲۸) کیفیت وجود الشور (رسالة فی...)

رساله‌ای فلسفی به زبان فارسی، در بررسی وجود یا عدم «شر» است. نسخه‌ای دستنویس از این رساله در کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۳۶»<sup>(۱)</sup> (برگ ۷۸-۷۹) نگهداری می‌گردد. باید افزود که پیش از این، رساله‌ای در همین موضوع، تحت عنوان حاشیه الأفق المبین از نظر گذشت که مؤلف در آن «عدمی بودن شرور» را به اثبات رسانده است؛ بدون صرف نظر از اختلاف سرآغاز آن دو اثر، ممکن است این رساله نیز نسخه دیگری از حاشیه مذکور باشد والله اعلم.

آغاز: «الحمد لله جاعل الذوات، فاعل الخیرات، خالق البریات والصلواة علی محمد أفضل الکائنات و علی آله و أصحابه الذین هم منجی المهلکات و مهدی المنجیات و المحسنات و بعد فاعلم أيها المتبصر المتفکر فی العالم، وفقنا الله و إياکم تبصیر الحق و تدبیر الصدق، أن الشرور و الآلام الموجودة فی عالمنا هذا داخله فی القدر بالعرضی فهي مرضی به بالعرض...».

انجام: «...لایندفع بهذا الجواب و به نختم الكتاب و إليه المرجع و المآب فی الذهاب و الإیاب».

#### ۱۲۹) کیفیت وجود الشریف و الوضیع (رسالة فی...)

رساله‌ای فلسفی به زبان فارسی، در ماهیت وجود و تبیین جایگاه و انواع شریف و وضیع و چگونگی بودن آن است. نسخه‌ای دستنویس از این اثر در کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۴۹»<sup>(۲)</sup> (برگ ۱۰۹) موجود است. آغاز: «شکر و سپاس مر مؤسس اساس عالم را جل شأنه...».

انجام: «...مغرور نگردد که این را برای منیر ساخته‌اند و الله أعلم بالصواب».

۱۳۰) ماده منوی و انعقاد نطفه<sup>(۱)</sup> (رساله در تحقیق...) = کیفیات اعضاء و بیان حرارت غریزیه (رساله در...) = المنی و الجنین و الصبیان (رسالة فی...)

ترجمه رساله بعدی به زبان فارسی است که طی دو فصل، به نام سلطان قطب شاه و مانند بیشتر رساله‌های مؤلف، خطبه و دیباچه آن، بدون نقطه نگارش یافته است. نسخه‌هایی دستنویس از آن در کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۲۲»<sup>(۲)</sup> (برگ ۵۵-۵۷)؛ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، به شماره «۳۲۲۳/۴»<sup>(۳)</sup> (برگ ۴۳-۵۴) کتابت سده ۱۱ هـ) و دیگری، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۴)</sup> موجود است و نگارش یافته است.

آغاز: «حمد لا محدود و مدح لا معدود مرکز دکار [= پرکار] عالم علا و سما...». انجام: «... هر که خواهد بداند باید که به این کتاب رجوع کند و الله أعلم بالصواب».

۱۳۱) ماهیة المنی و کیفیة انعقاد النطفة<sup>(۵)</sup> و تولد الجنین و حقیقة الحرارة الغریزیة (رسالة فی تحقیق...) = کیفیات الأعضاء و بیان الحرارة الغریزیة (رساله فی...) = الحرارة الغریزیة و ماهیة المنی = حقیقة الحرارة الغریزیة و زیادتها و نقصانها (رساله فی بیان...)

رساله‌ای کوتاه به زبان عربی در موضوع علم پزشکی است که در چند فصل با نقل گفته‌های افلاطون، ارسطو، جالینوس، ابن سینا، زکریای رازی و دیگران به حرارت غریزی و بررسی ماهیت منی و چگونگی شکل‌گیری فرزند در رحم مادر پرداخته است. گویا در سال ۱۰۳۸ ق<sup>(۶)</sup> به نام (= دستور) سلطان عبدالله قطب شاه تألیف گردیده

۱. الذریعة، ۱۹/۱۹؛ فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ۵۹۲/۱؛ فهرستواره کتابهای فارسی، ۳۶۷۰/۵-۳۶۷۱؛ موسوعة مؤلفی الإمامیة، ۳۰۰/۴.
۲. الآثار الخطیة فی المكتبة القادریة، ۵۳/۵-۵۴.
۳. فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ۲۱۸۳/۱۱.
۴. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۶/۲. الذریعة، ۳۳/۱۹.
۶. در فهرست کتابخانه دانشگاه تهران، تاریخ تألیف «با تردید» سال تألیف ۱۰۱۸ ق ثبت شده است.

است. نسخه‌هایی دستنویس از این اثر در مرکز احیای میراث اسلامی در قم، به شماره «۹۸۱/۱»<sup>(۱)</sup> (برگ ۲-۲۰)؛ کتابخانه ملی ملک در تهران، به شماره «۱۱۴۲/۱۳»<sup>(۲)</sup> (برگ ۴۳-۵۷)؛ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، به شماره «۳۲۲۳/۳»<sup>(۳)</sup> (برگ ۱۹-۴۰ همراه تعلیقاتی با نشان «منه - منه دام ظلّه»)؛ کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۲۶»<sup>(۴)</sup> (برگ ۶۰-۶۳) و دیگری نیز، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۵)</sup> موجود است.

آغاز: «الحمد لله الواحد الأحد الصمد السرمد لاوالد له ولامولود ولاولد ولامولود و لا معه سرمد أحد لا عدد له ولا عدد...».

انجام: «... بحيث تكون مستولية على الرطوبة سبباً أولاً و للموت ثانياً فتبارك الله أحسن الخالقين».

### ۱۳۲) ما يجب اعتقاده في مذهب الإمامية (رسالة في بيان...)

رسالة کلامی موجز به زبان عربی، در بیان اعتقادات بر مبنای شیعی است؛ البته در نسبت این رساله به حکیم الملک گیلانی باید بیش تر تحقیق شود. به هر تقدیر نسخه‌ای دستنویس از این اثر در کتابخانه دولتی برلین، به شماره «۸۴۶۹»<sup>(۶)</sup> (کتابت ۱۰۶۵ ق) موجود است.

### ۱۳۳) ما يضع الناس في غير موضعه<sup>(۷)</sup> (رسالة في...)

رساله‌ای کوتاه به زبان عربی، درباره اغلاط عامیانه است که بنا به گفته مرحوم

که نباید صحیح باشد، چون دوره حکومت سلطان عبدالله قطبشاه بین سال‌های (۱۰۳۵-۱۰۸۳ ق) بوده است؛ شاید سال مذکور ۱۰۳۸ ق بوده باشد که به هر حال نیاز به تحقیق و بررسی بیشتری دارد.

۱. فهرست مرکز احیای میراث اسلامی، ۲۰۰/۳-۲۰۱.

۲. فهرست کتابخانه ملی ملک، ۲۳۸/۵.

۳. فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ۲۱۸۳/۱۱.

۴. الآثار الخطية في المكتبة القادرية، ۵۵/۵. ۵. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۶/۲.

۶. فهرست کتابخانه سلطنتی برلین، ۴۴۳/۷.

۷. الذريعة، ۳۵/۱۹؛ موسوعة مؤلفی الإمامية، ۳۰۴/۴.

دانش پژوه در واقع ذیلی بر رساله تلخیص درّة الغوّاص (پیش گفته) اوست. نسخه دستنویس آن مربوط به سده ۱۱ هـ، به شماره «۳۲۲۳/۸»<sup>(۱)</sup> (برگ ۸۱-۸۶) در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است.

۱۳۴) المجرّبات المنقولة (رسالة فی...) = کلمات متفرّقة من المجرّبات المنقوله و ما هو مجرّب لنا (رسالة فی...)

رساله‌ای طبّی به زبان عربی، در بیان برخی مجرّبات طبّی خود مؤلف و برخی دیگر از پزشکان نامی گذشته و معاصر اوست. نسخه دستنویس این رساله، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش (برگ ۲۰۴-۲۰۹) در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۲)</sup> موجود است.

۱۳۵) مجموعة حکیم الملك<sup>(۳)</sup>

مجموعه‌ای نفیس به زبان عربی و فارسی، مشتمل بر رساله‌های گوناگون طبّی، اعتقادی، ادبی و... است که نخستین آن رساله ادویّه مفرده و رساله پایانی آن نیز رساله‌ای در ذکر عناصر اربعه می‌باشد که تفصیل آن پیش‌تر مدخل اصول العناصر از نظر گذشت. این نسخه ارزشمند در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن، به شماره «۳۰۶ طب»<sup>(۴)</sup> (کتابت قرن ۱۱ هـ و در ۳۳۶ ص) نگهداری می‌گردد.

۱۳۶) مرآت الإله<sup>(۵)</sup> = مرآة لا إله إلا الله و کیفیت صدور اشیاء<sup>(۶)</sup>

رساله کلامی - فلسفی کوتاهی به زبان فارسی در بیان وجود واجب و چگونگی ارتباط آن با ممکنات و کیفیت مظهریت آنها برای واجب و نیز بیان کیفیت صدور اشیاء

۱. فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ۲۱۸۴/۱۱.

۲. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۵/۲.

۳. الذریعة، ۸۱/۲۰؛ فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ۵۹۵/۱؛ فهرستواره کتابهای فارسی،

۳۶۸۸/۵. ۴. فهرست کتابخانه آصفیه، ۱۱۸/۲.

۵. الذریعة، ۲۶۴/۲۰؛ طبقات اعلام الشيعة (قرن ۱۱ هـ)، ص ۲۱.

۶. فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ۶۷۴/۱.

و موجودات است که با عناوین «مرآت - مرآت» نگارش یافته است. نسخه دستنویس این رساله، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۱)</sup> موجود است.  
آغاز: «حمد بی حد و ثنای بی عدّ مر صانعی را...».

### ۱۳۷) مراتب بلوغ (رساله در بیان...) = بیان أقسام البلوغ (رسالة فی...)

رساله موجزی از دیدگاه طبّی پیرامون مسأله بلوغ، مراتب آن و نشانه‌های آن در دختران و پسران است که به زبان فارسی نگارش یافته است. نسخه‌ای دستنویس از این اثر در کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۱۰»<sup>(۲)</sup> (برگ ۳۸-۳۹)؛ نسخه دیگری، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش (برگ ۲۱۴-۲۱۵) در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۳)</sup> موجود است.  
آغاز: «شکر و سپاس بی قیاس و مدح و ثنای بی لباس...».  
انجام: «...ورود که تارش خرد باشد مغز بود».

### ۱۳۸) المزاج الحقیقی و الطبّی و المعتدل و غیر المعتدل<sup>(۴)</sup> (رسالة فی بیان...)

رساله‌ای طبّی به زبان عربی در بیان مزاج‌ها و طبایع گوناگون آدمی است. نسخه دستنویس این رساله، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۵)</sup> موجود است.

### ۱۳۹) المسائل الطبیّة (رسالة فی...)

رساله‌ای در علم پزشکی به زبان عربی است که در آن تجربیات علمی مؤلف در

۱. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۷/۲. ۲. الآثار الخطیة فی المكتبة القادریة، ۴۸/۵.

۳. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۵/۲.

۴. فهرستواره کتابهای فارسی، ۳۷۰۰/۵؛ زبان این رساله در مصدر نامبرده، فارسی دانسته شده است؛ لیکن با توجه به فهرست آصفیه آن بایستی به زبان عربی باشد؛ به هر تقدیر نیاز به بررسی بیشتری دارد.

۵. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۷/۲.



معالجه برخی بیماری‌ها با بهره‌گیری از آثار طبّی محمد بن زکریای رازی (درگذشته سال ۳۱۱ ق) آمده است. نسخه دستنویس این اثر در کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۵»<sup>(۱)</sup> (برگ ۳۴-۳۶) و دیگری در کتابخانه خدابخش خان بهادر در بانکی پور (پتنه) هند، به شماره «۲۶۴۱/۳۶»<sup>(۲)</sup> (کتابت سال ۱۱۰۰ ق) موجود است.

آغاز: «الحمد لله الأحد ورسوله محمد صلى الله عليه وآله وسلم؛ أمّا بعد فيقول الفقير الراجى إلى الله الغنى نظام الدين أحمد الجيلانى: إنّ هذه العلامات و المعالجات...».

انجام: «... مجاهدة القوّة و صحّتها لعلّة في غاية العظم و القوّة مرتبة في القلب و نواحيه».

#### ۱۴۰ مسائل منتخبه في الحكمة

رساله‌ای در حکمت و فلسفه به زبان عربی است، که بیش‌تر از آثار شیخ رئیس ابن سینا (درگذشته سال ۴۲۸ ق)، همچون الاشارات في الحكمة و القانون في الطبّ و...؛ نیز از کتاب حکمة الاشراف شهاب الدین شیخ اشراق سهروردی (مقتول سال ۵۸۷ ق) و دیگران انتخاب گردیده است. نسخه‌ای دستنویس از این اثر در کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۱۱»<sup>(۳)</sup> (برگ ۳۹-۴۰) موجود است.

آغاز: «اللهم صلّ على محمد و آل محمد، يا ربّ زدنى علماً و هب لى من لدنك حلماً... أمّا بعد فيقول الفقير إلى ربّه الغنى نظام الدين أحمد الجيلانى: إنّ هذه رسالة مشتملة على مسائل دقيقة حكمية انتخبها من كتب المعبرة من الحكمة كالتعليقات و الاشارات و القانون و حكمة الاشراف و غيرها...».

انجام: «... إنّ المرض و الألم و إن كانا كثيرين و الصحّة و السلامة أكثر كما لا يخفى؛ تمّ».

۱. الآثار الخطية في المكتبة القادرية، ۴۶/۵.

۲. معجم التاريخ التراث الإسلامى فى مكتبات العالم، ۳۹۴/۱.

۳. الآثار الخطية في المكتبة القادرية، ۴۸/۵.

(۱۴۱) مضمار دانش<sup>(۱)</sup> = فرس نامه<sup>(۲)</sup> = الرسالة الفرسیة<sup>(۳)</sup> = سمند دولت<sup>(۴)</sup>

رساله‌ای به زبان فارسی است که در آن، امور پزشکی و چگونگی نگهداری اسب و فواید داشتن آن حیوان، در یک مقدمه، در ذکر آغاز آفرینش اسب، و سه مرحله به منزله قلب و جناحین سپاه، هر یک در ۹ باب: ۱. در ذکر محامد و ذمائم و سایر آنچه تعلق به شناخت اسب دارد، ۲. در آداب تربیت و شرح مسابقه و ذکر سایر مراکب، ۳. در معالجات امراض، و یک خاتمه به منزله ساق است، در بیان مجملی از اسبان پادشاهی و ذکر تعویذات، گزارش شده است. بنا به نوشته مرحوم آغا بزرگ تهرانی در الذریعة (۱۳۵/۲۱) در سال ۱۰۶۷ ق و به نوشته برخی مصادر دیگر<sup>(۵)</sup>، مؤلف این اثر را در سال ۱۰۷۱ ق به امر شاه عباس ثانی (۱۰۵۲-۱۰۷۷ ق) پایان برده است، و آن نشان می‌دهد که وی تا این تاریخ در قید حیات بوده است و نیز افزوده‌اند که این اثر به احتمال زیاد آخرین تألیف اوست و بر خلاف سایر آثار او، که جملگی در هند نگارش یافته، این اثر وی در ایران<sup>(۶)</sup>، و به شهر اصفهان تألیف گردیده است! لیکن نباید از نظر دور داشت که وجود نسخی کهن از مضمار دانش در برخی کتابخانه‌ها، همچون نسخه‌ای که مرحوم آغا بزرگ تهرانی نزد مرحوم سید آقا تستری در نجف اشرف «با کتابت سال ۱۰۳۳ ق»<sup>(۷)</sup> دیده است، اگر حقیقتاً صحّت داشته باشد، تردیدی باقی

۱. الذریعة، ۱۳۴/۲۱-۱۳۵؛ طبقات أعلام الشيعة (قرن ۱۱ هـ)، ص ۲۱؛ فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ۴۵۴/۱-۴۵۵؛ فهرستواره کتابهای فارسی، ۳۹۱۷/۵-۳۹۱۸.
۲. الذریعة، ۱۷۰/۱۶؛ أعيان الشيعة، ۴۶۰/۲؛ فهرستواره کتابهای فارسی، ۳۸۸۸/۵-۳۸۸۹؛ در مصدر اخیر نسخه‌ای از فرس نامه در کتابخانه مدرسه غرب همدان، با آغاز: «حمد بی حدّ و مدح بی عدّ حکیم علی الاطلاق را که گل دل خواص به نسیم لطف بی قیاس بشکافید...»، معرفی گردیده و به نظام الدین احمد منسوب شده است! باید در این نسبت بیشتر دقت گردد.
۳. الذریعة، ۲۲۰/۱۱-۲۲۱.
۴. فهرستواره کتابهای فارسی، ۳۸۵۹/۵؛ فهرست نسخه‌های خطی فارسی، ۴۲۵/۱؛ این فرس نامه تقریباً در تمام مصادر و فهرس با عنوان «مضمار دانش» معرفی شده است!
۵. دانشنامه ادب فارسی، ۲۵۵۷/۳/۴؛ فهرستواره کتابهای فارسی، ۳۹۱۷/۵، به نظر می‌رسد سال ۱۰۷۱ ق صحیح باشد، چون، ممکن است تاریخ گزارشی که در پایان رساله آمده، از اسبان و ایلخی‌های شاه، مربوط به سال ۱۰۶۷ ق باشد و نه تاریخ تألیف!
۶. فهرست کتابخانه‌های اصفهان، ۱۶/۱. ۷. الذریعة، ۲۲۰/۱۱-۲۲۱.

نمی‌گذارد<sup>(۱)</sup> که تاریخ تألیف این اثر باید پیش از سال ۱۰۳۳ ق و نیز بایستی به نام شاه عباس اول (۹۸۵-۱۰۳۸ ق) تألیف گردیده باشد و وجود برخی پارادوکس‌ها، همچون تاریخ‌های تألیف ۱۰۶۷ و ۱۰۷۱ ق یا درج نام شاه عباس ثانی در دیباچه برخی نسخ، ممکن است کار جعالان و نساخان در سال‌های بعد بوده باشد! چرا که گاه حتی دیده شده، جاعلی به عمد یا سهو، عین همین اثر را حتی به ناصرالدین شاه قاجار (۱۲۶۴-۱۳۱۳ ق) نیز تقدیم کرده‌اند و نسخه فرسنامه کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره) به شماره «۶۹۳» از همین دست می‌باشد! البته به جهت وجود برخی قرائن متقن صارفه در متن و خارج آن، ممکن است این نظریه را نپذیریم، که در آن صورت بدون تردید یک راه بیشتر نداریم و آن اینکه ناچار باید بگوییم که مؤلف مضممار دانش، کسی جز «نظام الدین احمد بن علی گیلانی» است! و از قضا این نظر اخیر را تقویت می‌نماید: اولاً: ثبت نام مؤلف به صورت «نظام الدین احمد بن ملاصدرا گیلانی»<sup>(۲)</sup> در برخی مصادر<sup>(۳)</sup> و ثانیاً: از همه مهمتر، بدست آمدن نسخه‌ای بسیار نفیس از مضممار دانش، در کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره) به شماره «۱۳۴۶۱» که برگ آغازین آن دستخط مرحوم «علم الهدی محمد بن علامه محمد محسن فیض کاشانی» با این عبارات ارزشمند دیده می‌شود: «الله ثقتی، کتاب مضممار دانش، تألیف خالی الفاضل الأریب المؤید، نظام الدین احمد بن أستاذ الحكماء المتألّهین، استناد العرفاء المتبحّرين محمد بن محمد ابراهیم الشیرازی الشهیر بصدراالدین قدس سرّه...؛ استکبته من نسخه مرّ علیها خالی المصنّف و صحّحها بخطّ یده، أفاض الله علی تربته

۱. تنها سؤالی که می‌تواند در وهله نخست در ذهن هر پژوهشگری ایجاد شود، اینکه اگر دستخط مرحوم علم الهدی کاشانی را فصل الخطاب همه بحث‌های حول محور «مضممار دانش» بدانیم، در آن صورت با نسخه ۱۰۳۳ ق تستری چه باید کرد! به نظر می‌رسد، تنها راه حلّ این معضل این است که اثر مذکور که با عنوان الرسالة الفرسیّة در الذریعة (۲۲۰/۱۱-۲۲۱) درج شده فرسنامه مستقلی است و استنتاج مرحوم آغا بزرگ تهرانی (ره) در اینکه نام دیگر آن رساله مضممار دانش است، کاملاً اشتباه خواهد بود؛ مگر اینکه متن آن رساله کاملاً مورد بررسی و تحقیق قرار گیرد.

۲. در فهرست کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره)، ۲۴/۲۴۴، تاریخ وفات مؤلف سال «۱۰۹۵ ق» دانسته شده است!

۳. در مقدمه مضممار دانش (ص ۷) این دو نفر یکی دانسته شده‌اند!

شأبيب رحمته... اتفق تأليفه لبعض شهور حجة سبع و ستين و ألف (۱۰۶۷ق) ببلدة اصفهان؛ اينها دلائلی متقن و محکم هستند، مبنی بر اينکه کتاب مضممار دانش به طور قطع و يقين تأليف «نظام الدين احمد بن صدرالدين شيرازی مشهور به مولى صدرا»<sup>(۱)</sup> است و نه «حكيم الملك نظام الدين احمد بن صدرالدين على لاهيجى گيلانى مريدانى» و به اين ترتيب، اين اثر، ديگر از مبحث ما نحن فيه خارج خواهد گرديد!

به هر تقدير نسخه‌هاى دستنويس فراوانى از اين اثر در دست است که با اختلافات اندکى در سرآغاز و متن تحرير وجود دارند، از جمله نسخ مذکور نسخه‌هاى گنج بخش در اسلام آباد پاکستان، به شماره «۱۱۳۶۴»<sup>(۲)</sup>؛ کتابخانه دولتى برلين، به شماره «Pet.۶۳۲/۲»<sup>(۳)</sup>؛ کتابخانه مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامى در تهران، به شماره‌هاى «۹۶/۱»، «۲۷۱/۱»، «۳۵۷/۱»<sup>(۴)</sup>؛ کتابخانه شخصى آيت الله روضاتى در اصفهان<sup>(۵)</sup>؛ کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوى در مشهد، به شماره‌هاى «۸۴۷۶»<sup>(۶)</sup> و «۱۰۹۳۷»<sup>(۷)</sup>؛ کتابخانه مجلس شورای اسلامى در تهران، به شماره‌هاى «۶۲۱/۱۳»<sup>(۸)</sup>، «۲۱۸۳-۲۱۸۴»<sup>(۹)</sup>، «۳۹۵۹/۱»<sup>(۱۰)</sup> و «۱۱۹۲/۱» (سنا)<sup>(۱۱)</sup>؛ کتابخانه آيت الله العظمى

۱. طبقات اعلام الشيعة (قرن ۱۱ هـ)، ص ۲۶؛ أعيان الشيعة، ۷۴/۳.

۲. فهرست کتابخانه گنج بخش اسلام آباد، ۲۷۲۱/۵.

۳. فهرست کتابخانه سلطنتى برلين، ص ۵۹۱.

۴. فهرست مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامى، ۲۳۱/۱.

۵. فهرست کتابخانه‌هاى اصفهان، ۱۵-۱۸. ۶. فهرست الفبايى آستان قدس رضوى، ص ۴۲۶.

۷. همان، صص ۴۲۷، ۷۳۴.

۸. فهرست کتابخانه مجلس شورای اسلامى، ۳۷۹/۲-۳۸۰.

۹. همان، ۱۴۵/۶-۱۴۶.

۱۰. مرحوم آغابزرگ تهرانى در الذريعة (۱۷۰/۱۶) به اين شماره اشاره نموده و گفته‌اند: «رأيت نسخة أخرى فى المجلس، ۳۹۵۹»، ليکن در فهرست کتابخانه مجلس، به اين شماره «مضممار دانش» نيست و کتاب ديگرى است. استاد منزوى در فهرست نسخه‌هاى خطى فارسى (۴۵۵/۱) در ضمن درج شماره «۳۹۵۹/۱» کتابخانه مجلس به نقل از نشریه نسخه‌هاى خطى (۱۹۸/۵) آن نسخه را از نسخ «فهرست نشده» در کتابخانه مجلس، معرفى نموده است.

۱۱. فهرست کتابخانه مجلس سنا، ۱۶۴/۲؛ در ادامه اين رساله فرس‌نامه ديگرى (شماره ۱۱۹۲/۲)

مرعشی نجفی (ره)، به شماره‌های «۶۹۳»<sup>(۱)</sup>، «۷۵۰۰/۳»<sup>(۲)</sup>، «۹۴۸۷»<sup>(۳)</sup> و «۱۳۴۶۱»<sup>(۴)</sup>؛ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران به شماره‌های «۲۹۵۰/۸۴»<sup>(۵)</sup>، «۳۰۶۵/۱»<sup>(۶)</sup>، «۴۹۲۷/۱»<sup>(۷)</sup>، «۴۹۲۹»<sup>(۸)</sup>، «۵۴۷۹/۳»<sup>(۹)</sup>، «۸۵۹۳»<sup>(۱۰)</sup>، «۸۷۶۶/۲»<sup>(۱۱)</sup>، «۹۶۴۶/۲»<sup>(۱۲)</sup> و «۹۹۵۹»<sup>(۱۳)</sup> و... می‌باشند.<sup>(۱۴)</sup> کتاب مضممار دانش، نخستین بار همراه وصف الخیل منسوب به علامه فیض کاشانی، با تصحیح و تعلیقات رضا اشرف زاده و محمد حسین خسروان، در سال ۱۳۷۳ ش، در مشهد و سپس با تحقیق نادر حائری (پایان‌نامه دکتری) در ۲۶+۱۰۲ صص از سوی مرکز نشر دانشگاهی، در سال ۱۳۷۵ ش، در تهران به چاپ رسیده است.

آغاز (مرعشی نسخه شماره ۱۳۴۶۱): «سپاس بی‌قیاس خداوند جهان را که ابلق و نهار چندان که خیابان ازل و ابد را در نوردد، از ساحت عزّتش نشان نیابد...».

آغاز (اصفهان)<sup>(۱۵)</sup>: «بسمله، از سخن حمد بی‌نیاز حقیقی میدان داری فرسوده تک

آمده که گویا از همو و ممکن است نسخه‌ای از «سمند دولت» وی بوده باشد؛ به هر تقدیر متن آن باید مورد بررسی قرار گیرد.

۱. فهرست کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره)، ۲/۲۸۷؛ این نسخه در فهرست کتابخانه، با عنوان فرس نامه از مؤلفی ناشناخته معرفی شده و نیز به اشتباه یا عمد به ناصرالدین شاه قاجار

تقدیم (۱۲۶۴-۱۳۱۳ق) گردیده است! ۲. همان، ۱۹/۲۹۹-۳۰۰.

۳. همان، ۲۴/۲۴۴. ۴. همان، ۳۴/۱۶۱-۱۶۲.

۵. فهرست کتابخانه دانشگاه تهران، ۱۰/۱۸۴۴-۱۸۴۵.

۶. همان، ۱۱/۲۰۰۲. ۷. همان، ۱۴/۴۰۴۵.

۸. همان، ۱۴/۴۰۴۶. ۹. همان، ۱۶/۱۸.

۱۰. همان، ۱۷/۱۶۸. ۱۱. همان، ۱۷/۲۱۶.

۱۲. همان، ۱۷/۴۴۳. ۱۳. همان، ۱۷/۵۱۴.

۱۴. در فهرستواره کتابهای فارسی (۳۹۱۷-۳۹۱۸) و فهرست نسخه‌های خطی فارسی (۴۵۴/۱-۴۵۵) و موسوعه مؤلفی الامامیه (۳۰۴/۴-۳۰۷) و فهرست مشترک نسخه‌های خطی

فارسی پاکستان (۴۶۵/۱-۴۶۶) و... ده‌ها دست‌نویس دیگر از این اثر، گزارش گردیده است.

۱۵. این آغاز دقیقاً همان سر‌آغاز سمند دولت نگارنده «مضممار دانش» است، که شوربختانه در همه

مصادر و فهراس مورد غفلت واقع شده و به عنوان «مضممار دانش» معرفی گردیده است. مخفی

نماند که در این نوشتار، نسخه‌های کتابخانه آیت الله روضاتی در اصفهان و نسخه شماره «۴۹۲۹»

کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، «سمند دولت» و باقی نسخه‌ها تقریباً «مضممار دانش» می‌باشند.

و تاز سازد، همان به که عنان عزیمت ازین سو تافت... از راه اعتراف بنارسائی و قصور توسن سخن بقرارگاه آرمیدگی رسد... در این قوت خیلی از نجدی نژادان آهوتک تیزکام مجنون وش لیلی خرام به انعام عساگر منصوره نامزد شده معروض نظر همایون اشرف می‌گشت... فرمان قضا جریان بنام ابجدخوان دبستان فهم و خرد نظام الدین احمد صادر شد که آنچه در باب اسب از آیات و احادیث و خاصه اقوال پیشوایان این فن و سایر آنچه از فرس نامها و کتب معتبر سنجیده...».

### ۱۴۲) مطایبات

رساله‌ای ادبی به زبان فارسی، مشتمل بر حکایات و نوادر تاریخی مطایبه‌آمیز و فکاهی است. نسخه دستنویس این رساله، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۱)</sup> آمده است.

### ۱۴۳) مقالات علمیّه

بنا به گفته مرحوم آغا بزرگ تهرانی<sup>(۲)</sup> مقالات علمیّه چندی از آثار نظام الدین احمد گیلانی به زبان عربی و فارسی، ضمن مجموعه‌ای نزد صالح جزائری در نجف اشرف موجود بوده است که از سوی مولی محمد بن حاج محمود لاری در سال ۱۰۶۳ ق کتابت گردیده است. همان گونه که پیش‌تر از نظر گذشت، بنا به نوشته مرحوم ابن یوسف حدائق شیرازی در فهرست سپهسالار<sup>(۳)</sup>، مجموعه‌ای دیگر - که در زمان حیات منتخب تحریر گردیده - مشتمل بر ۱۳ رساله از نظام الدین احمد گیلانی، نزد محمد علی خان تربیت در تبریز موجود است که شوربخانه آگاهی از جزئیات آن نسخه، برای راقم سطور میسور نگردید.

### ۱۴۴) مقام فی تاریخ الحکماء

رساله‌ای موجز به زبان فارسی در تراجم و شرح احوال فلاسفه و حکمای یونان باستان دوره اسلامی تا عصر شاه عباس اول صفوی (۹۸۵-۱۰۳۸ ق) است. نسخه

۱. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۸/۲.

۲. طبقات اعلام الشیعه (قرن ۱۱ هـ)، ص ۲۱.

۳. فهرست کتابخانه سپهسالار، ۱۹/۲-۲۰.

دستنویس این رساله در کتابخانه قادریه بغداد به شماره «۱۴۲۱/۱۸»<sup>(۱)</sup> (برگ ۴۸-۴۹) موجود است.

آغاز: «الحمد لله الأول و الآخر و الظاهر و الباطن و الصلوة علی محمد و آله و رسول الآخر خاتم النبیین و شفیع المحشر المؤمنین...» [کذا].  
انجام: «...بود که در عصر ما چنین کم پیدا می شود».

#### ۱۴۵) مگس عسل و کرم ابریشم و بعضی حیوانات عجائب (رساله در بیان...)

رساله ای در علم زیست شناسی و طبیعی به زبان فارسی است که در آن مؤلف به زنبور (مگس عسل) و چگونگی تولید عسل و خواص دارویی عسل، نیز به کرم ابریشم و کیفیت تولید ابریشم از سوی این موجود و همچنین برخی دیگر از حشرات و حیوانات و منافع آنها پرداخته است. نسخه دستنویس این رساله، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۲)</sup> موجود است.

#### ۱۴۶) منافع موت = دفع ترس از مرگ<sup>(۳)</sup> (رساله در...)

رساله فلسفی و کلامی مختصری به زبان فارسی است، در اینکه مرگ برای انسانها لازم و همچنین ترس از آن ضروری و بدیهی است؛ ولی به هر حال دارای منافی است دینی و اجتماعی که پاره ای از آنها را مؤلف در این رساله برشمرده است. این رساله به نام سلطان عبدالله قطب شاه (۱۰۳۸-۱۰۸۳ ق) در حیدرآباد دکن نوشته شده و گفته شده در مجلس وی رساله ابن سینا (درگذشته سال ۴۲۸ ق) و ترجمه فصلی از اخلاق ناصری، تألیف خواجه نصیرالدین طوسی (درگذشته سال ۶۷۲ ق) مربوط به موضوع مرگ را برای وی خواندند که عبارتهای آن دو کتاب مشکل می نمود و به همین دلیل مؤلف این رساله را در حل آن مسأله، نوشت. نسخه هایی دستنویس از این رساله در مرکز احیای میراث اسلامی در قم، به شماره «۹۸۱/۹»<sup>(۴)</sup> (برگ ۷۳-۷۷) و کتابخانه ملی

۱. الآثار الخطیة فی المكتبة القادریة، ۵/۵۲. ۲. فهرست کتابخانه آصفیه، ۲/۴۷۶.

۳. موسوعة مؤلفی الإمامیة، ۴/۳۰۰.

۴. فهرست مرکز احیای میراث اسلامی، ۳/۲۰۴-۲۰۵.

ملک در تهران، به شماره «۱۱۴۲/۵»<sup>(۱)</sup> (برگ ۱۰-۱۳) موجود است. ممکن است این رساله با رساله در بیان سبب موت (پیش گفته) یکی باشد؛ باید بررسی بیشتری صورت گیرد.

آغاز: «رَبَّنَا اَتَمِّمْ لَنَا نُوْرَنَا وَ اغْفِرْ لَنَا ذُنُوْبَنَا... روزی در مجلس بهشت آیین و محفل فردوس تزیین حضرت پادشاه دانش پناه...».

انجام: «... و قضیه آنکه لذت خیر است یا شرّ، پس می تواند که ترسیدن از مرگ از آن قضایا باشد».

### ۱۴۷) منتخبِ ابیات شاعران

منتخبی از ابیات نغز فارسی از شاعرانی همچون حکیم فردوسی از شاهنامه<sup>(۲)</sup> او و نظامی گنجوی از خمسه او و برخی دیگر از شاعران، به انضمام فوایدی در صرف و نحو است که با خطبه‌ای به عربی و فارسی صادر شده است.

نسخه دستنویس آن ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش (برگ ۱-۳۲ و ۲۱۹) در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۳)</sup> موجود است.

### ۱۴۸) منتخبِ القبسات

منتخبی از کتاب القبسات<sup>(۴)</sup> استاد مؤلف، میرداماد محمد باقر بن محمد استرآبادی (درگذشته سال ۱۰۴۰ ق) به زبان عربی است که او در آن اثر، قدیم بودی باری تعالی و ازلیت و سرمدی و نیز حدوث عالم ما سوی الله را اثبات نموده است. گفته شده که: «نسخه‌ای از این منتخب در کتابخانه موزه سالار جنگ در حیدرآباد هند، به شماره «۱۰۹» (برگ ۱-۱۱) موجود است».<sup>(۵)</sup>

۱. فهرست کتابخانه ملی ملک، ۲۳۷/۵.

۲. فهرستواره کتابهای فارسی، ۹۹۵/۲. در این مصدر، گزیده شاهنامه فردوسی ثبت شده و این در حالی است که آن گزیده در مصدر اصلی (فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۵/۱) یک برگ بیشتر نیست! و قاعدتاً برای یک برگ از شاهنامه اطلاق منتخب شاهنامه فردوسی، شاید صحیح نباشد و الله اعلم.

۳. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۴/۲-۴۷۵.

۵. موسوعة مؤلفی الإمامیة، ۳۰۷/۴.

۴. الذریعة، ۳۲/۱۷.



۱۴۹) منتخب ربيع الأبرار و نصوص الأخبار

منتخبی از کتاب ادبی ربيع الأبرار و نصوص الأخبار، اثر مشهور جار الله ابوالقاسم محمود بن عمر زمخشری (درگذشته سال ۵۳۸ ق) به زبان عربی است. نسخه دستنویس این رساله، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش (برگ ۲۲۷-۲۳۰) در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۱)</sup> موجود است.

۱۵۰) منتخب کتاب اعراضی...

رساله‌ای موجز به زبان فارسی، مشتمل بر فهرستی از کتب فارسی، تألیف شده در موضوع علم پزشکی به انضمام فوایدی طبّی از آنها است که به نقل از کتاب اعراضی (شاید الأغراض الطبّية و المباحث العلائقية، تألیف اسماعیل بن حسین جرجانی، درگذشته سال ۵۳۵ ق)<sup>(۲)</sup> آمده است. نسخه دستنویس این رساله، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۳)</sup> موجود است.

۱۵۱) منتخب کلمات طیبات خواجه عبدالله انصاری = کلمات و مواعظ خواجه عبدالله الأنصاری

منتخبی از کلمات عرفانی و مواعظ دلنشین خواجه عبدالله انصاری (درگذشته سال ۴۸۱ ق)<sup>(۴)</sup> به زبان فارسی است. نسخه‌هایی دستنویس از این منتخب، در کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۲۰»<sup>(۵)</sup> (برگ ۵۱-۵۳) و دیگری، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش، در کتابخانه آصفیه حیدرآباد هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۶)</sup> موجود است.

آغاز: «ای عاشق ناز ارجمندان معشوق نیاز مستمندان».

انجام: «عجل فرجی بحق محمد العربی و آله و اولاده الطاهرین صلوات الله علیهم أجمعین، یا أرحم الراحمین».

۱. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۵/۲.
۲. کشف الظنون، ۱۳۰/۱.
۳. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۸/۲.
۴. ریحانة الأدب، ۱۶۸/۲-۱۷۰.
۵. الآثار الخطیة فی المكتبة القادریة، ۵۳/۵.
۶. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۶/۲.

## ۱۵۲) منتخب المقامات

منتخبی از کتاب ادبی المقامات، تألیف ابوالقاسم جاراالله زمخشری خوارزمی (درگذشته سال ۵۳۸ ق) به زبان عربی است. نسخه‌ای دستنویس از این اثر در کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۵۰»<sup>(۱)</sup> (برگ ۱۱۱-۱۱۲) موجود است.

## ۱۵۳) منتخب نوادر المعلمین<sup>(۲)</sup> = مختارة من نوادر المعلمین

انتخابی از کتاب بسیار نادر الوجود و کمیاب نوادر المعلمین، تألیف ابوعثمان عمرو بن بحر جاحظ کنانی بصری معتزلی (درگذشته سال ۲۵۵ ق) در مطایبات و فکاهیات، به زبان عربی است. نسخه‌ای دستنویس از این منتخب نفیس و ارزشمند، در کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۵۰»<sup>(۳)</sup> (برگ ۱۱۰-۱۱۱) موجود است. دکتر حلبی<sup>(۴)</sup> به نقل کتاب المستطرف (۲/۲۴۲) درباره نقل از جاحظ درباره نوادر المعلمین آورده است: «... در نوادر معلمان و تغفل آنان، کتابی تألیف کردم، آنگاه از این کار پشیمان شدم و بر پاره کردن و ستردن آن عزم کردم! روزی به شهری اندر آمدم، و در آنجا به معلمی برخورددم که هیأت نیکویی داشت؛ بر او سلام کردم و او سلام مرا به نیکی جواب باز داد و خوش آمدگفت؛ نزد او نشستم و با او درباره قرآن بحث کردم و او را در آن فن ماهر یافتم، آنگاه باب صحبت را درباره فقه و نحو و علم معقول و اشعار عرب باز کردم و او را بسیار دان و ادیب کامل دیدم؛ و با خود گفتم و الله که این انگیزه‌ای شد که عزم مرا در پاره کردن کتاب تقویت می‌کند. گه گاه پیش می‌رفتم و زیارتش می‌کردم. روزی به دیدار او رفتم و دیدم که کتاب (مکتب = دبستان) او بسته است و او را نیافتم؛ سؤال کردم، گفتند: یکی از کسانش مرده و غمگین شده و در خانه به تعزیت نشسته است؛ به خانه‌اش رفتم و حلقه بر در زدم؛ کنیزکی از آن وی بیرون آمد و گفت: «چه می‌خواهی؟» گفتم: «سرورت را می‌خواهم»؛ پس رفت و باز آمد و گفت بفرماید تو؛ بر در آمدم و

۱. الآثار الخطیة فی المكتبة القادریة، ۶۶/۵.

۲. معجم التاريخ التراث الاسلامی فی مکتبات العالم، ۳۹۵/۱.

۳. الآثار الخطیة فی المكتبة القادریة، ۶۶/۵.

۴. تاریخ طنز و شوخ طبعی در ایران و جهان اسلام، صص ۱۱۲-۱۱۳، ۷۳۹-۷۴۰.

دیدم نشسته؛ گفتم: «عظم الله أجرك، لقد كان لكم في رسول الله أسوة حسنة؛ كل نفس ذائقة الموت؛ بر تو باد که صبر پیشه کنی»؛ آنگاه گفتم: «اینکه درگذشته فرزند توست»؟ گفت: «نه»، گفتم: «پدر توست»؟ گفت: «نه»، گفتم: «برادر توست»؟ گفت: «نه»، گفتم: «همسر توست»؟ گفت: «نه»؛ گفتم: «پس کی تو بود»؟ گفت: «محبوبه من»! پیش خود گفتم: «این آغازِ نحوست هاست»؛ گفتم: «سبحان الله زنان بسیارند، یکی دیگر را می گیری»؟ گفت: «گمان می کنی که من او را دیده ام»؟ گفتم: «این نحوستِ دوم است»؛ آنگاه گفتم: «چگونه بر کسی که ندیدی عاشق شدی»؟ گفت: «بدان که من در این مکان نشسته بودم و از طاق می نگرستم، ناگهان مردی را دیدم که بُردی بر تن داشت و می گفت: یا أم عمرو:

یا أم عمرو جزاک الله مکرمه  
لا تأخذین فؤادی تلعبین به  
ردی علی فؤادی اینما کانا  
فکیف یلعب بالانسان انسانا!

ای مادرِ عمرو خدا جزای تو را کرامت دهد، دلم را به من برگردان هر کجا که باشد، دل را مبر و آن را ببازی مگیر، آخر چگونه انسانی می تواند انسانی را ببازی بگیرد؛ در دل گفتم: اگر در عالم از این امّ عمرو زیباتر کسی نبود، هرگز در حق او این شعر سروده نمی شد، پس عاشقش شدم! چون پس از دو روز همان مرد باز از همین مکان می گذشت، این بیت را می گفت:

لقد ذهب الحمار بأم عمرو فلا رجعت ولا رجع الحمار!

خر، امّ عمرو را با خود بُرد، پس نه او بازگشت و نه خرا! پس دانستم که او مرده است، لذا مکتب را بستم و در خانه - برای عزاداری - نشستم! گفتم: «ای فلان، من در نوادرِ شما معلّمان کتابی تألیف می کردم و زمانی که با تو مصاحبت کردم، عزم بر پاره کردن آن جزم کرده بودم، ولیکن اکنون عزم من بر باقی نگه داشتن آن جزم شد و آن را نخست با احوال شما آغاز می کنم!»

#### ۱۵۴) مواعظ و بیان احوال خود

این رساله متضمّن برخی مواعظ و کلمات حکیمانه و نیز شمّه ای از احوال مؤلف است که به زبان فارسی نگارش یافته است. نسخه دستنویس این رساله، ضمن دائرة

المعارف بزرگ او، شجره دانش، در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۱)</sup> موجود است.

#### ۱۵۵) نسخه‌های ترکیبی طبّی = مفرّحات<sup>(۲)</sup>

چند نسخه ترکیبی طبّی برای معالجات و مفرّحات به زبان فارسی است که برخی نسخه‌های مرکبات منقول از خط حکیم علی و برخی دیگر از نسخه‌های ترکیبات استادش، میرداماد، محمد باقر بن محمد استرآبادی (درگذشته سال ۱۰۴۰ ق) می‌باشد. نسخه دستنویس این رساله، ضمن دائرةالمعارف بزرگ او، شجره دانش در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۳)</sup> آمده است.

#### ۱۵۶) النفس و العقل و العقل الفعّال (رسالة فی...)

رساله‌ای فلسفی در ماهیّت عقل و نفس آدمی به زبان عربی است. نسخه‌ای از آن در کتابخانه ملی ملک در تهران، به شماره «۱۱۴۲/۱۲»<sup>(۴)</sup> (برگ ۲۷-۴۱) موجود است؛ به نظر می‌رسد رساله العقل الفعّال وی با این رساله تلفیق شده است!

#### ۱۵۷) وجود اشیاء محسوسه و حسن و قبح عقلیّه و فعلیّه

رساله کوتاه فلسفی - کلامی به زبان فارسی است که مؤلف در آن به مسأله حسن و قبح عقلی پرداخته است. نسخه دستنویس این رساله، ضمن دائرةالمعارف بزرگ او، شجره دانش (برگ ۱۸۹-۱۹۰) در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۵)</sup> موجود است.

#### ۱۵۸) وجود سرور بالعرض و بالذات

رساله فلسفی کوتاهی به زبان فارسی است. نسخه دستنویس این رساله، ضمن دائرةالمعارف بزرگ او، شجره دانش در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹

۲. فهرستواره کتابهای فارسی، ۳۷۲۲-۳۷۲۱/۵.

۴. فهرست کتابخانه ملی ملک، ۲۳۸/۵.

۱. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۸/۲.

۳. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۸/۲.

۵. فهرست کتابخانه آصفیه، ۴۷۴/۲.

مجامیع»<sup>(۱)</sup> موجود است.

### ۱۵۹) وجود فقرا و اغنیا در هر سلسله علیا و سفلی (رساله در بیان...)

رساله‌ای موجز به زبان فارسی و از دیدگاه فلسفی است که مؤلف در آن به مسأله فقر و غنا پرداخته است. نسخه دستنویس این رساله، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش (برگ ۱۹۰-۱۹۱)، در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۲)</sup> موجود است.

### ۱۶۰) وجود کلّ الموجودات و هلاکها فی أسبوع (رسالة فی...)

رساله کوتاه فلسفی به زبان فارسی در بیان وجود ممکنات است که در جمادی الثانی سال ۱۰۵۵ گویا در حیدرآباد دکن (گلکنده) هند تألیف گردیده است. نسخه‌ای دستنویس از این اثر در کتابخانه قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۹»<sup>(۳)</sup> (برگ ۳۷-۳۸) موجود است.

آغاز: «الحمد لله على نعمائه و الصلوة على سيد أنبيائه که آگاه ساخت و متبصر...». انجام: «و الشهور و الأعوام و السلام و الإكرام؛ قد سوّده المؤلف الفقير إلى الله الغنى نظام الدين أحمد الجيلاني في تاريخ شهر جمادى الثانية من سنة خمس و خمسين بعد الألف من الهجرة المقدسة النبوية».

### ۱۶۱) الوجدات إلى اثنا عشریات<sup>(۴)</sup> = الإحديّات إلى الاثنى عشریات = علم الحروف (رساله فی... ) = اثبات اثنا عشریه!

رساله‌ای در اثنا عشریات اشياء به زبان عربی است که در ۱۱ فصل نگارش یافته است. بنا به نوشته مرحوم دانش پژوه، مؤلف در این اثر چیزهایی را که یکی یا دو تا، تا دوازده تا هست، برشمرده است! نسخه‌هایی دستنویس از آن در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، به شماره «۳۲۲۳/۱»<sup>(۵)</sup> (برگ ۱-۱۳، کتابت سده ۱۱هـ)؛ کتابخانه

۱. همان، ۴۷۷/۲. ۲. همان، ۴۷۴/۲.

۳. الآثار الخطیة فی المكتبة القادریة، ۴۷/۵. ۴. موسوعة مؤلفی الإمامیة، ۳۰۰/۴.

۵. فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ۲۱۸۳/۱۱.

قادریه بغداد، به شماره «۱۴۲۱/۱۴»<sup>(۱)</sup> (برگ ۴۲-۴۴) و دیگری، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش (برگ ۲۳۰-۲۳۷) در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۲)</sup> موجود است.

آغاز: «الحمد لله واحد بسّ و هو تعالی و تقدّس و رسوله محمد آل العباء الخمس و بعد فيقول الفقير إلى الله الغنى نظام الدين أحمد الجيلاني: إنّ هذه رسالة مشتملة على إحديات إلى اثنا عشریات...».

انجام: «... و كلّ ليلة اثنا عشرة و الشهور اثنا عشر و أعداد و أوّل الزائدة اثنا عشر».

### ۱۶۲) وقوع اتحاد و الندام في يوم و ليلة (رسالة في بيان...)

نسخه دستنویس این رساله که به زبان عربی نگارش یافته، ضمن دائرة المعارف بزرگ او، شجره دانش (برگ ۲۱۳-۲۱۴) در کتابخانه آصفیه حیدرآباد دکن هند، به شماره «۳۹ مجامیع»<sup>(۳)</sup> موجود است. باید دانست که نِدام جمع ندیم است و آن همنشینی در مجلس شراب را گویند.<sup>(۴)</sup>

---

۱. الآثار الخطیة فی المكتبة القادرية، ۵/۵۰. ۲. فهرست کتابخانه آصفیه، ۲/۴۷۵.  
۳. همان، ۲/۴۷۵. ۴. لغت نامه دهخدا، ماده «ندام».